

Allah'ın ve İnsanlığın Hizmetinde

Şeyh Muhammed Gazâlî'nin Mirası

BENAOUDA BENSÂİD

IN SERVICE *of* GOD
AND HUMANITY

The Legacy of Shaykh Muhammad al-Ghazali

Benaouda Bensaid

IIIT Books-In-Brief Series

ALLAH'IN VE İNSANLIĞIN HİZMETİNDE

ŞEYH MUHAMMED GAZÂLÎ'NİN MİRASI

Benaouda Bensaid

Özetleyen
Wanda Krause

Türkçesi
Kayhan Yalçın

© International Institute of Islamic Thought , 2023

In Service of God and Humanity

The Legacy of Shaykh Muhammad al-Ghazali

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)

Herndon, VA 20172, ABD

Posta Kodu: 669

www.iiit.org

IIIT Londra Ofisi

Richmond, Surrey

TW9 2UD, İngiltere

Posta Kodu: 126

www.iiituk.com

Tüm hakları saklıdır. Yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir bölümün çoğaltılması yapılamaz.

Bu kitapta ifade edilen görüş ve fikirler yazar(lar)a aittir ve yayıncıların görüş ve fikirlerini ifade etmezler.

979-8-89193-301-9

Seri Editörleri

Dr. Anas S. al-Shaikh-Ali ve Shiraz Khan

Türkçe Redaksiyon : İbrahim Kapaklıkaya

Dizgi: Sadiq Ali

Kapak tasarımı: Shiraz Khan

Baskı/Cilt: Step Ajans Rek. Matbaacılık Tan. ve Org. Ltd. Şti.

Göztepe Mah. Bosna Cad. No:11 Bağcılar/İstanbul

Sertifika No: 45522 Tel: (0212) 446 88 46

stepajans@stepajans.com

IIIT Özet Kitaplar Serisi

IIIT Özet Kitaplar Serisi, okuyucuya orijinal eserin içeriğine ilişkin ana fikri sunmak için tasarlanmış, Enstitü'nün temel yayınlarının kısaltılmış nüshalarından oluşan önemli bir seridir. Kısa, okunması kolay ve zamandan tasarruf sağlayan bir formatta hazırlanan rehber niteliğindeki bu özet metinler; asıl yayının dikkat ve özenle hazırlanmış genel bir çerçevesini sunmakta ve okurları asıl yayını daha yakından keşfetmeye teşvik etmesi umulmaktadır.

Allah'ın ve İnsanlığın Hizmetinde – Şeyh Muhammed Gazâlî'nin Mirası adlı bu eser, Şeyh Muhammed Gazâlî'nin da'vet** modeli hakkında bir inceleme ortaya koymaktadır. Bu eserde Gazâlî'nin hayatı, eğitimi, kariyeri, İslam'a da'vet mücadelesine ve İslam ümmetine yaptığı entelektüel katkıları ve ayrıca Gazâlî'nin kişisel karakter özellikleri incelenmektedir. Ayrıca Gazâlî gibi derin bir İslam felsefesi, dinamikleri ve esasları anlayışına sahip geleneksel bir âlimin; din, toplum ve çağdaş da'vet anlayışını analiz etmede modern bir yaklaşımı nasıl kullandığı da ortaya konulmaktadır.

Gazâlî, İslâm'a da'vet konusunu; çok yönlü ve bir çok konuda becerikli bir yaklaşımın ortaya konulmasını gerektiren, muazzam öneme sahip bir konu olarak görmektedir. Bunun nedeni, ünlü âlimin da'veti, öncelikle ve temelde insanoğlunun ilk olarak Allah'a imana olan ihtiyacıyla; ikinci olarak da Müslümanların manevî düşüncelerindeki genel bozulmayı ölçen bir barometre olması yönüyle ilişkilendirmesidir.

Bu yüzden bu araştırmada; Gazâlî'nin da'vet anlayışının kavramsal çerçevesi ve bunun kavramları ve karakteristikleri, Kur'ân'da

[*] Da'vet ya da İslam'a davet, İslâm dinini yayma ve Müslümanları dinî görevlerini yerine getirmeye çağırma anlamına gelen İslâmî bir terimdir. Bundan sonra yalnızca da'vet kelimesi kitapta kullanılacaktır. İslam'a davet görevini üstlenen ve İslam'ı tebliğ eden kişiye dâiye denir, çoğulu du'ât'tır. Da'vet kelimesi özellikle "İslâm'a ve İslâm esaslarının uygulanmasına çağrı" anlamına gelir. (Editörün Notu-E.N.)

tanımlandığı şekliyle Hz. Peygamber'in da'veti, insanın doğal mizacı (*fitrat*) konusu ve da'vetin evrenselliği konuları yer almaktadır. Eserde ayrıca toplum ve kültürün da'vet üzerindeki etkileri, Gazâlî'nin vahyin ışığında da'veti nasıl anladığı ve da'vetin gelişiminde sosyo-ekonomik ve siyasî faktörlerin sonuç ve etkileri de incelenmektedir.

Gazâlî'nin mevcut da'vet uygulamasını ve ayrıca da'vetçileri (İslam'a davet görevini üstlenen kişiler, İslam'a davet edenler veya İslam'ı tebliğ edenler, tekili *dâîye çoğulu du'ât*) keskin bir biçimde eleştirmesi konuları da kitapta ele alınmaktadır. Yazar bu konuyu işlerken, Gazâlî'nin metodolojisini ve önerdiği çeşitli çözümleri, onun bakış açısına verilen hukukî (fıkhi) tepkileri, *du'ât*'in da'vete yaklaşımı ve en önemlisi Gazâlî'nin Da'vet Fıkhı (Da'vete ilişkin hukuk metodolojisi) anlayışının, Gazâlî'nin da'vetin üstün yararı (*maslahatü'l-da'vet*) anlayışı ışığında çağdaş da'vet'in öncelikleriyle ilişkisinin analizini yapmaktadır.

Gazâlî'nin fikirleri, günümüzde birçok araştırmacıyı cezbetmeye ve modern da'vet düşüncesini beslemeye devam etmektedir.

GİRİŞ

Modern da'vet araştırmalarında, sıklıkla mevcut da'vet modellerinin altı çizilir ve her bir modelin tarihî arka planı, felsefesi ve metodolojisi ortaya konulur. Sûfîler*, Tebliğ Cemaati**, Cemaat-ı İslâmî*** ve Ehl-i Hadis**** modelleri, bunlardan bazılarıdır. Bu da'vet modelleri, birbirleri ile ortak temelleri olmasına ve birbirlerine çeşitli katkıları yapmalarına rağmen; içlerinden hangisinin en etkin biçimde İslam anlayışını geliştirdiği ve dinî normlarla modernitenin karmaşık meydan okumaları arasında bir sentez oluşturup oluşturamadıkları konusunda tartışmalar sürmektedir. Bu yüzden, yalnızca İslam'ın da'vet teorisinin derinlemesine anlaşılması değil; aynı zamanda Müslümanların sosyal-kültürel şartları ışığında çağdaş da'vet uygulamalarının da eleştirel bir analizine ve aynı zamanda da'vetin İslam'ın temel esasları dışına çıkmadan, modernitenin meydan okumalarına en iyi karşılık vermesi yöntemlerine ihtiyaç bulunmaktadır. Rahmetli âlim ve vaiz Muhammed Gazâlî; bu sorunu ele alma yöntemi bakımından, da'vet konusunda yeni bir bakış açısının geliştirilmesine yol açmıştır. Hayatı boyunca yazdığı altmışa yakın eserin büyük ço-

[*] Sûfîler : Tasavvufa dayalı hayat tarzını benimseyerek, nefis terbiyesini sağlayarak, Hakka yakınlık kazanmaya çalışan kimseler, tasavvuf ehli, tarikat mensubu (E.N.)

[**] Tebliğ Cemaati : Hint-Pakistan'da Mevlana Muhammed İlyas'ın 1926'da kurduğu, siyaseti önemsiz sayan ve iman tazelemeyi, da'vet ruhu aşılarmayı, İslam'ı yaymayı, iyiliği emredip kötülükten sakınmayı amaçlayan dinî gruptur (E.N.)

[***] Cemaat-ı İslâmî : 1941 yılında Hindistan'da Seyyid Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî'nin çağrısı üzerine yetmişbeş delege tarafından Lahor'da kurulmuştur. Hareketin hedefi, Kur'ân ve Sünnet rehberliğinde insan hayatının bütünüyle değiştirilmesini ve İslâm'ın sosyal hayata yerleştirilmesini sağlamayı amaçlayan hareket (E.N.).

[****] Ehl-i Hadis : Hindistan, Pakistan'da hadislere göre hayatı düzenlemeyi benimseyen tarihi akımın çizgisini devam ettiren Siddık Hasan Han(ö.1890) ve Nazir Hüseyin'in (ö.1902) öğretim faaliyetlerinin etkisiyle ortaya çıkan hareket (E.N.)

ğunluğunda, modern da'vet anlayışına eleştirel ve alışılmadık bir şekilde yaklaşmıştır.

Gazâlî'nin da'vet hakkındaki yoğun anlayışı ve görüşleri; onun düşünce ve deneyimlerini yansıtmaktadır. Bu anlayış ve görüşler örneğin; Mısır'ın kırsal kesimlerindeki deneyimlerinden, Müslüman Kardeşler Cemiyeti içindeki (1937-1953) eğitiminden, Ezher Üniversitesi'ndeki akademik eğitiminden, devletteki bulunduğu resmi görevlerden (1971-1981) ve aynı zamanda birçok İslâmî örgüt ve vakıftaki aktif üyeliklerinden ve hatta kişisel öyküleri ve seyahatlerinden kaynaklanmaktadır.¹ Düşünür, 1922 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılışı sonrasında İslam dünyasında tüm olup bitenlere tanık oldu. Çeşitli İslam ülkelerinin gerilemesi ve yıkılışını gördü. Bu yüzden onun düşünceleri, farklı siyasî dönemlere ait sosyal-tarihsel deneyimlerin geniş bir çeşitliliğini ve yaşadığı dönemdeki bölgesel ve küresel gelişmeleri yansıtmaktadır. Edebî eserleri, geniş modern İslâmî düşüncesinin ve aynı zamanda İslam toplumu ve kültürünün de analizini sağlamaktadır. Bu eserlerdeki amacı, başarı bir da'vet pratiği için sağlam temeller oluşturmaktır.

Bu kitap, birbiriyle bağlantılı bir dizi soruya, cevap aramaya çalışmaktadır. Cevap aradığım temel soru şudur: Gazâlî modern İslam için nasıl bir da'vet modeli geliştirmişti? Bu soruyu ele alırken, bir dizi önemli konuyu daha inceliyorum: İnsanın doğasının (fıtratının) da'vetteki yerine Gazâlî'nin bakışı nasıldır? Sosyal-kültürel gelişmelerin da'vet üzerindeki etkileri nelerdir? Da'vetin geliştirilmesinde hürriyet ve dinî çoğulculuğun rolü nedir? Ayrıca da'vet'in geliştirilmesi sürecinde rol modellerinin etkisini; ve ayrıca da'vet ve barış, da'vetin evrenselliği gibi diğer bağlantılı soruları da ele alıyorum. Son olarak Gazâlî'nin düşüncesinin doğuşunu ve onun entelektüel oluşumuna katkıda bulunan başlıca faktörleri de anlamaya çalışıyorum.

Birinci Bölüm

Muhammed Gazâlî'nin Hayatı, Eğitim Geçmişi ve Katkıları: İslâmî Reformlar (1917-1996)

Gazâlî'nin fikirlerinin nasıl oluştuğunu anlayabilmek için; çocukluğu ve eğitim geçmişi, kişiliğinin karmaşıklarla dolu yönleri de katılarak daha detaylı incelenmektedir. Ayrıca Müslüman Kardeşler Cemiyeti ile ilişkilerinin onun düşüncelerini nasıl etkilediği ve zaman içinde neden bu cemiyetten ayrılmaya ve onlardan farklılaşmaya çalıştığı da analiz edilmektedir. Bu bölümde Gazâlî'nin düşünce ekolü ve İslam ilmine katkısının izleri sürülmekte; bu arada da meslekî ve entelektüel yolculuğu genel olarak değerlendirilmektedir.

Gazâlî'nin Çocukluğu ve Eğitim Geçmişi

Muhammed Gazâlî el-Sakka, 22 Eylül 1917 tarihinde Kuzey Mısır'da Buhayre vilayetinin Neklâl'ineb köyünde dünyaya geldi.² Babası Ahmed el-Sakka; Gazâlî'nin geleceğine büyük ümitler bağlayan dindar bir insandı. Araştırmacıların farklı iddiaları bulunsa da, ismini büyük âlim Bağdatlı Ebû Hâmid el-Gazâlî'den (H.450-505; M.1058-1111) almıştır. Babası evlenmeden önce yakaza* halindeyken Ebû Hâmid el-Gazâlî gelerek, doğacak oğluna kendi ismini vermesini istemişti.

Bazılarının düşündüğü gibi, Gazâlî ismi onu çok fazla etkilememişse de; doğum yerinin onun kişiliğini şekillendirdiği açıktır. Gazâlî dinî duyguların günlük davranışlara egemen olduğu ve büyük ölçüde toplumun genel ilgi odağını oluşturduğu, Neklâl'ineb köyünde büyüdü.³ Gazâlî'nin anlatımlarında; kendi yerel toplumunun muhafazakârlığını, toplumunun Kur'ân'ı hıfzetme-

[*] yakaza : uyanık iken, rüyaya benzer bir hali yaşamak (E.N.)

ye gösterdikleri yoğun ilgiyi ve İslâmî ilimler öğrenmedeki başarılarını ve âlim yetiştirme konusundaki yeteneklerini görebiliyoruz. Gazâlî'nin köyüne ilişkin anılarının, kendisinin yetişmesinde ve bir ölçüde de karakter gelişiminde büyük etki yaptığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Gazâlî'nin köyüne ilişkin en önemli anısı, işgalcilere (1919) karşı yapılan bir ayaklanmaya* dairdir. Köylülerin telefon hatlarını keserek ayaklanmasını ve ayrıca işgalci askerlerin, bir camiye kuşatarak sıkıyönetim yasasına uymayı reddeden bir köylüyü öldürmesini çok net hatırlıyordu.⁴

Gazâlî'nin doğduğu tarihteki ekonomik şartlar, ancak çok ağır sıkıntılar olarak tanımlanabilir. Gazâlî, Paşalar ve Prenslerin baskı ve zulmü altında inleyen, sömürülmüş bir köyde yaşıyordu. Toprak ağalarının adaletsizliği, sömürüsü ve köylülere kötü muamelesi çok şiddetliydi. Ağır şartlarda çalışmalarına rağmen, köylülerin eline çok az para geçiyordu.⁵ Hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, bu sosyal adaletsizlikler ayrıcalıklı sosyal sınıfları doğurdu ve Mısır toplumunda zenginle yoksul arasında büyük bir uçurum oluştu. Öyle bir gelir dağılımı adaletsizliği vardı ki; buğday eken insanlar saman yemek zorunda kalıyor, pamuk yetiştirilenler giyecek bulamıyor, devasa binaları inşa edenler ise barakalarda yaşıyorlardı. Bu şartlar; Gazâlî'nin halkın çileleri, gördüğü kötü muameleler ve sömürülmeleri ile empati kurmasına büyük ölçüde neden oldu.⁶

1914 yılında küçük arazi sahipleri, toprak sahibi olan tüm kişilerin sayıca yüzde 90'ını oluşturmalarına rağmen; toprağın ise yalnızca dörtte birinin sahibiydiler. Büyük toprak sahipleri ortak çıkarlara dayalı bir grup kurmuşlardı ve toprak sahipliği onlara Mısır toplumunun zirvesinde ayrıcalıklı bir konum kazandırmıştı. 1966 yılına gelindiğinde, her kilometrekareye düşen nüfus yoğunluğu 845 kişiye yükselmişti. Metrekare başına düşen insan oranındaki bu artış, doğal olarak orta sınıfın ortalama geliri üzerinde ağır yıkıcı etkiler yaptı. Düşük gelir ve arazi fiyatlarının çok pahalı olması, Mısırlı köylülerinin tarım arazilerini genişletmesine engel oldu. Toplumsal dağılımın en dibinde yer alan köylüler; salgın hastalıklar, yoksulluk ve yetersiz beslenme sorunları yaşamaya devam ettiler. Bu sosyo-ekonomik şartlar Gazâlî'nin düşünceleri üzerinde derin bir etki yaparak; bu ağır yoksulluk, hastalık ve cehalet şartları altında dinin gelişemeyeceği sonucuna varması-

[*] Mısır'da 1919 yılında İngiltere'nin işgaline karşı başlatılan ayaklanma, 1922 yılında ülkenin bağımsızlığına kavuşmasına sonuç vermişti (E.N.)

na yol açtı.⁷ Bu zor hayat tarzı, Gazâlî'yi dinî gelişme ile çevre şartları arasındaki ilişkiyi düşünmeye zorladı. Ve aynı zamanda ekonomik kalkınma ile da'vet arasındaki ilişkilere dair fikirler de oluşturmaya yöneltti.

Gazâlî'nin eğitimi; *Küttâb'tan** başlayarak, İskenderiye Dinî (İlimler) Enstitüsü ve Ezher Üniversitesi'ne kadar çeşitli kurumlarda gerçekleşti. Beş yaşındayken Kûr'ân'ı hıfz etmek üzere yerel Kur'an Kursu'na (*Küttâb*) verildi.⁸ Buradaki eğitimi Kur'ân'ın lafzının** öğrenci tarafından tamamen öğrenilmesine dayanıyordu ve bu yüzden öğretim de kelimelerin gücü ve anlamı etrafında programlanıyordu. Okuma ve yazma becerisi daima ikinci ve arka plandaydı. Kûr'ân'ın sözlerinin, âyet ve sûrelerin günlük olarak tekrarlanması yoluyla tam olarak ezberlenmesi ve telaffuz etme becerisini kazanmak daha öncelikliydi.

Gazâlî 1927 yılında, on yaşındayken, İskenderiye Dinî Eğitim Enstitüsü'ne girdi. Burada dokuz yıl boyunca kesintisiz eğitim aldı.⁹ Dersler arasında hem dinî, hem de "seküler" bilimler (fen bilimleri) yer alıyordu. Gazâlî, aynı zamanda babasının kitap dükkânından da yararlandı.¹⁰ Babası, devamlı surette, onu okumaya teşvik ediyordu. Ancak Gazâlî'nin, yabancı romanları dinî kitaplara tercih ettiğini üzümlere gördü. Gazâlî dinî kitapları okumama nedeni, bu eserlerin uydurma ve sahihliği ispatlanmamış hadisler ve saçma efsanelerle dolu olmasıyla açıklıyordu.¹¹

Gazâlî 1937 yılında, Ezher Üniversitesi İlahiyat Fakültesine kaydoldu. Dört yıllık eğitimin ardından lisans diplomasını aldı ve Da'vet ve Dinî Rehberlik (*İrşad*) alanında iki yıllık yüksek lisans yaptı. Fakülteedeki eğitimi esnasında, Atebetü'l-hadrâ Camii'nde imamlık yaptı. Gazâlî; ilim hayatı boyunca, Abdülazim Zürkânî gibi âlimlerden çok etkilendi. Etkilendiği diğer iki hocası ise İbrahim Gerbevi ve Abdülaziz Bilal idi.

Gazâlî, çok erken yaşlarda başladığı kendi eğitiminde karşılaştığı sorunlardan çıkardığı sonuçları; eğitim sistemini iyileştirmenin mutlak anlamda hayatî önem taşıdığını ve hatta modern İslamî reform için kaçınılmaz bir önşart olduğunu vurgulamak için kul-

[*] Küttâb : Bazı İslam ülkelerinde ilkokul yerine geçen dinî okullara verilen isim, Kur'an kursu (E.N.)

[**] Lafız : kelime, söz, kelimeler TDK Lafzî (lafzen) anlam; doğrudan (birebir, kelimesi kelimesine) anlamı demektir. (Ç.N.).

lanmaktadır. Ayrıca kendi eğitim deneyiminden elde ettiklerini; *du'ât*'ın eğitim sorunlarını, yani dinî eğitimle da'vet arasındaki ayrılmaz ilişkiyi, ayrıca etkili eğitimle dinî ilerleme arasındaki bağlantıyı değerlendirmek ve bunlara dikkat çekmek için yararlanmaktadır. Gazâlî, Ezher Üniversitesi de dâhil olmak kaydı ile kamu tarafından kullanılan dinî literatürün çoğunun ; hem içerik hem de biçim bakımından zayıf olduğunu ve bu durumun İslam kültürü için büyük bir olumsuzluk yarattığına son derece kararlı bir şekilde inanmaktadır.¹² Gazâlî'ye göre; küttâb okulları, çocukların faaliyetlerini bastırmakta, oyun oynamalarını sınırlamakta ve böylelikle çocuklarda duygusal problemlere yol açmaktadır.¹³ Ayrıca Gazâlî; öğretmenlerin (terbiye aracı olarak) dayağa (tahta sopa) başvurmasının öğrencilere zarar verdiğini, oysa çocuk eğitiminin şefkat, sabır, hoşgörü ve zalimliğe varmayan bir katılık gerektirdiğini vurgulamaktadır. Bütün iyi niyetlerine rağmen bu okulların bazılarının; toplumda etkin rol model olabilecek kişiler yerine, "kayıt cihazları" (ezberciler) yetiştirdiğine inanmaktadır. Gazâlî, yalnızca ezberciliğe dayanan eğitim fikrinden (yani "kayıt cihazları" yetiştirilmesinden) rahatsız olmasına rağmen; geleneksel Kur'ân aktarım metodu olan hafızlık sistemini savunmaya yine de devam etmiştir.

Gazâlî'nin yaşadığı dönemde genel anlamda dinî eğitim en dip seviyeye düşmüştü ve düşünür bu eğitimin İslam'a hizmet etmediği gibi, yetenekli öğrencileri de kendisine çekemediğini düşünüyordu. Gazâlî, dinî eğitimin aşağıdaki üç problemine dikkatleri çekmiştir: a) Din âlimlerinin duygusal ve entelektüel zekâdan yoksun olmaları,¹⁴ b) İnsanî bilimler ve fen bilimlerinde yeterli bilgi temeline sahip olmaksızın, erkenden akademik uzmanlaşmaya gidilmesi,¹⁵ c) İslam'ın temel esaslarının iyi anlaşılabilmesi ve önemsiz konulara aşırı önem verilmesi.¹⁶

Gazâlî'nin dinî eğitimin acınacak durumuna ilişkin bu görüşleri, bu eğitimin çağdaş disiplinlerin dâhil edilmesi yoluyla modernizasyonuna gerçekten ilgi duyduğunu göstermektedir. Ona göre, İslâmî araştırmalar mezunları yalnızca geleneksel bilgiyle donatılmakla kalmamalı, aynı zamanda modern bilimleri de öğrenmelidir. Bu öğrenme metodu, İslam'ı tanıtımalarında modern bir bakış açısını kullanmalarına yardım ederken; bilimsel ilerlemelerle paralel giden da'vet yolunda da ilerleme kazandıracaktır. Öğrenmenin; kamusal hayatın iyileştirilmesi, insanların günlük hayatlarına İslâmî değerleri yansıtmaları veya reformlar için ge-

rekli olan sorunsuz bir sosyal değişimi kolaylaştırması açısından değerlendirildiği grlmektedir.

Gazâlî'nin Kişiliğinin Araştırılması

Gazâlî'nin kişiliğinin bu değerlendirmeden hangi ölçüde etkilen-diğini araştırırken, onu gerçekten tanımlayan temel kişilik özel-liklerinin; zgven, hakikate bağlılık, adalet ve eşitliği savunma, sömürü ve aşağılanmadan kurtulmak için mücadele olduğuna inanıyorum. Gazâlî, insanın gelişimi için ilgi dolu bir yaklaşımın özellikle hayatî önem taşıdığına inanıyor; kabalık, saldırganlık ve katı kalplilikten hoşlanmıyordu. Gazâlî hoşgörü ve sabrı sevmesi-ne karşın; bazı durumlarda, özellikle de cahil insanların kamusal konularda konuştuğunu gördüğünde, kontrolü kaybediyor, zarar verici açıklamalar yapıyor veya yararsız tartışmalara giriyordu.¹⁷

Gazâlî , akıl ve bilince en küçük hürriyeti bile çok gören her türlü eylemi, insanlığa aykırı görerek reddetmiştir. Dinî formaliteleri, ve aynı zamanda dinî ve sosyo-kültürel hayatın bir çok tezahürünü eleştirmesine; hürriyete olan bu inancının imkân sağladığına inanıyordu. Ayrıca akılı, dinin yapısal temeli olarak görüyordu; zira düşünüre göre akli deliller çok önemliydi ve insan ancak akıl yoluyla Allah'ı tanıyabilir, vahyin hakikatlerini keşfedebilir ve insanın ahiretteki sorumluluğunu idrak edebilirdi.¹⁸ İslâmî hayat ve iman, hukuk ve tarih gibi İslâmî ilimlere ilişkin çok sayıda eleştirel soruyu gündeme getirmesini sağlayanın; onun entelektüel (düşünsel) hürriyeti olduğu anlaşılmaktadır.

Gazâlî'nin olumsuz ve hatta zaman zaman incitici bir dil kullanması da, incelenmeye değer bir husustur. Onun Kttb ve Ezher'deki entelektüel yolculuğu, geleneksel dinî pedagojiye (eğitim bilimi) yönelik bu sert ve olumsuz tepkilerine herhangi bir gerekçe oluşturmamaktadır. Ancak Osmanlı Halifeliğinin yıkılışı, İslam dünyasının yabancı devletlerce sömürülmesi, Filistin'in işgali ve İslam dünyasını etkileyen durağanlık gibi önemli olayların meydana gelmesi onu etkilemiş gibi görünmektedir. Tarihten ı-kardığı derslerde görülen iğneli dili ve öfkesi; ve ayrıca Müslümanların başarısızlıkları hakkındaki aktardığı görüşleri boyunca kullandığı sert dili için okuyucularından özür dilemiştir.¹⁹ üstelik bazen Gazâlî'nin açıklamaları, hiçbir umuda yer bırakmayacak kadar karamsar görünmektedir. Onun bu duygusal karamsarlığı, İslam dünyasının içinde bulunduğu kötü durumu başka ülkelerle

karşılaştırmasından ve yine İslam dünyasının sıkıntıları ve maruz kaldığı aşağılamalardan kaynaklanıyordu. Gazâlî'nin olumsuz yaklaşımına neden olabilecek hususlardan birisi de, Müslümanların sosyo-kültürel realitesindeki bozulmaya karşı artan öfke düzeyi idi.

Gazâlî ve Müslüman Kardeşler Cemiyeti

Gazâlî, Müslüman Kardeşler Cemiyeti'nin* lideri Hasan el-Benna** ile İskenderiye Dini Eğitim Enstitüsü'nde öğrenciyken tanışmıştı. Yirmi yaşına geldiğinde, Müslüman Kardeşler'e katıldı ve onyediyıl boyunca aktif bir üye olarak çalıştı.²⁰ Benna, Gazâlî'yi Müslüman Kardeşler'in yayın organı olan Müslüman Kardeşler Gazetesine (*Mecelletü'l-İhvânü'l-Müslimîn*) genel sekreter olarak atadı. Gazâlî'nin yazma yeteneği, ona Müslüman Kardeşler arasında *Edîbü'l-Da'va* (*Da'vet Yazarı*) onur unvanını kazandırdı. Edebî ustalığı ve entelektüel yetkinliği eserlerinde açıkça görülmüyordu.²¹ Gazâlî ; hem cemiyetin aktif bir üyesi, hem de Evkaf (Vakıflar) Bakanlığı'nın resmî âlimi haline geldi.

Gazâlî eserlerinde; Benna'dan sıklıkla ilk öğretmeni ve akıl hocası olarak söz etmektedir.²² 1949 yılında Benna'nın suikasta uğramasından kısa süre sonra, cemiyet içinde sorunlar çıkmaya başladı. Gazâlî'nin, yeni atanan lider Hasan el-Hudeybî (1891-1973) ile anlaşmazlıkları; Gazâlî'nin görevden alınması ve karşılıklı suçlamalarla sonuçlandı.²³ Gazâlî'nin görevden alınmasına yol açan anlaşmazlık; Müslüman Kardeşler'in, Cemal Abdünnâsır*** hükümetini boykot etme kararıydı.²⁴ Aslında Gazâlî'nin, Müslüman Kardeşlerle fikren uyuşmazlıkları çok daha önce başlamıştı. Gazâlî, Müslüman Kardeşlerle siyasî bağlantısını sürdürseydi; katkıları farklı bir yöne evrilebilirdi. Organize bir İslâmî hareketten resmen kop-

[*] Müslüman Kardeşler Cemiyeti veya diğer adıyla İhvânü'l-Müslimîn, Mısır'da 1928 yılında İslam âlimi Hasan el-Benna tarafından kurulmuş, bir çok ülkede mevcut demokrasiden uzak yönetimlerin en ciddi muhalifi olan, Arap dünyasının en eski ve etkin İslâmî hareketidir (E.N.)

[**] Hasan el-Benna 12 Şubat 1949 akşamı, Müslüman Kardeşler'in kapatılmasından sonra yeni kurduğu Şübbânü'l-Müslimîn'in merkezinden evine dönerken, otomobiline yapılan silahlı saldırıda yaralandı ve hastanede öldü (E.N.)

[***] Cemal Abdünnâsır 1956-70 arasında Mısır Cumhurbaşkanı, asker kökenli devlet adamı. 1952 de Hür Subaylar Hareketi'nin darbeyle krallığa son vermesinden sonra Muhammed Necib'in yerine cumhurbaşkanı oldu (E.N.)

ması; da'vet konusuyla bağımsız, eleştirel ve kapsamlı biçimde ilgilenmesi için gerekli hürriyeti kendisine sağladı.

Gazâlî'nin Düşünce Ekolü ve İslâmî İlimlere Katkısı

Gazâlî'nin düşünce tarzı, kariyeri boyunca değişti ve gelişti. Gazâlî'nin, Kültürel Birliğin Anayasası (*Düstûrü'l-Vahdetü'l-Zekâfiyyah*) adlı eseri ; Benna'nın, Müslüman Kardeşler'in ilgilendiği temel konuları özetlediği *Yirmi Prensip* adlı eseri karşısındaki bağımsızlaşmasının tanıklığını içermektedir.²⁵ Gazâlî, modern reformu uygulamak için gerekli gördüğü on yeni prensibi şöyle formüle etmiştir: 1) Kadınlar ve erkekler paydaştır (kardeştir); 2) Aile toplumun ahlâkî ve sosyal temelini (temel desteğini) oluşturur ve nesillerin eğitiminin doğal merkezidir; 3) İnsanların maddî ve manevî hakları güvence altına alınmalı ve korunmalıdır; 4) Yöneticiler, ister kral olsun isterse cumhurbaşkanı, yalnızca milleti namına hareket eden temsilcilerdir; 5) Şûrâ (karşılıklı danışma, istişare) yönetimin temelidir; her bir milletin kendi yararlarına en çok hizmet eden metodu seçmesi gerekir; 6) Özel mülkiyet hakları ve şartları korunmalıdır. Millet tek bir vücuttur, ihmali veya boyun eğmeği kabul edemez; 7) Müslüman ülkeler da'vet'ten sorumludur; 8) Dinî farklılıklar düşmanlık veya kavga nedeni olmamalıdır; 9) Müslümanların uluslararası toplumla ilişkileri, insanların kardeşliğine dayalı anlaşmalarla düzenlenmelidir; Müslümanlar da'vet görevini her türlü şiddet ve zarar vermeden uzak, tartışma/ikna yöntemiyle yerine getirmelidir ve 10) Müslümanların, insanlığın maddî ve manevî refahına katkı bulunması gerekmektedir.²⁶ Bu prensipler aslında Müslüman toplumlarda dinî reformu amaçlıyordu.

Gazâlî'nin temel ilgi alanlarından bazıları, birbiriyle ilişkili sorunları içeriyordu. Bunlar; İslam'ın bir bütün halinde değil de bölük pörçük sunulması, İslam kültürünün şu anki durumu, İslam dünyasında hayata karşı olumsuz yaklaşım ve kadercilik, neden-sonuç prensibini yanlış anlama, Müslüman toplumdaki gösterişe yönelik örf ve âdetler, zayıflama ve gerileme dönemlerinde kadınların durumu, Arap edebiyatının zayıf kalması, zenginliğin kötü yönetimi ve siyasî yolsuzluklar şeklinde sıralanabilir.²⁷ Sürekli eleştiri yapabilmesi ancak hürriyet ve bağımsızlık atmosferinde gerçekleşebileceği için; Gazâlî herhangi bir İslâmî hareketin kalıbına girmedi. Onun ilgi alanı, Müslümanların insanlık âlemindeki eski konumunu geri kazanabilmesi için, Müslümanların yorum

kaynaklarını anlama biçimini gözden geçirmek ve kirlilikten arındırmaktı.

Gazâlî, eserlerinin ilham verici realiteleri yansıtması gerektiğine inanıyordu. Bu eserler mü'minlerin kalbinde yatan bilinci harekete geçirmeyi ve Müslümanlar için paha biçilmez nitelikteki çeşitli anlamların anahtarlarını sunmayı amaçlamaktadır.²⁸ Eserleri aynı anda hem bireyin, hem de toplumun entelektüel ve duygusal ihtiyaçlarına karşılık vermektedir.²⁹ Tutkulu duygular ve coşkulu sunumlardan büyük ölçüde etkilenmiş bu eserler; ayrıca düşünce ve duyguların aynı anda hem berrak, hem de muğlak bir sergisini oluşturmaktadır.³⁰

Gazâlî'nin Meslekî ve Entelektüel Hayatı

Gazâlî, zamanla Mısır Evkaf (Vakıflar) Bakanlığı içinde İslâmî Tanıtım Bölümünde yönetim kademelerinde yükseldi. Sırasıyla Camilerden sorumlu müfettiş, Ezher'de vaiz, camiler ve eğitim müdürü ve nihayet *Da'vet ve'l-İrşâd* (İslâm'a Davet ve İrşâd) müdürü olarak atandı. 18 Temmuz 1971 tarihinde, dönemin Evkaf ve Ezher İşleri Bakanı Abdülaziz Kâmil tarafından bakanlık müsteşarlığına atandı. 1981 yılı Mart ayında, Mısır Cumhurbaşkanı Enver Sedat (1970-1981) onu Evkaf Bakanlığı'nda Da'vet müsteşarlığı görevine atadı. Eserleri, konuşmaları, vaazları, konferansları, radyo ve televizyon yayınları yoluyla; Mısır ve başka ülkelerdeki Müslümanların akılları üzerinde görünür bir etki yaptı. Desteklediği bir çok öncü hareket arasında, kadınların camilere gitmesini sağlamak da vardı.

Gazâlî'nin Mısır'daki duruma ilişkin keskin eleştiriler içeren, İslâm'a ve Müslüman topluma yönelik komploları açığa çıkaran konferansları ve yayınları, Mısırlı otoriteleri rahatsız etti. Gazâlî uyarılmasına rağmen aynı tarzını sürdürünce, dinî faaliyetlerine yasak getirildi ve 1974 yılında Mısır hükümeti tarafından kara listeye alındı.³¹ Amr ibnü'l As Camii'nde hutbe vermesi yasaklanınca, Gazâlî önce Cidde'deki Kral Abdülaziz Üniversitesi'nde ve daha sonra Mekke'deki Ümmül Kur'a Üniversitesinde görev aldı. Orada da'vet çalışmalarını radyo ve TV yayınları ve gazeteler aracılığıyla sürdürürken, aynı zamanda üniversitede ders verdi ve öğrenci danışmanlığı yaptı. İslam üniversitelerinde çeşitli akademik meclislere katıldı ve da'vet kuruluşlarında görev aldı. Örneğin; Katar Üniversitesi, Şeriat Fakültesi'nin geliştirilmesine

katkıda bulundu ve medya, camiler ve dernekler aracılığıyla İslam bilincinin yayılmasına katkıda bulundu. Gazâlî; 1984 yılında Cezayir, Konstantin'deki el-Emir Abdelkadir Üniversitesi Akademik Konseyi başkanlığına atandı. Cezayir'de geçirdiği beş yıldan sonra, 1989 yılında Mısır'a döndü.

Gazâlî; Mısır'daki bu son dönemi boyunca Kur'ân, Sünnet, İslam'ın entelektüel mirası ve Müslümanların çağdaş problemlerinin araştırılması metodolojisi konusunda ciddi araştırmalar yaptı. Gazâlî akademik kariyeri boyunca, tutarlı bir biçimde da'vet konusuyla çok istekle ve yakından ilgilendi. Gazâlî'nin da'vet anlayışı; Müslümanların entelektüel, kültürel ve sosyo-politik hayatının birçok yönünü kapsayan dinî bir bakış açısı oluşturmakta ve dinî ve sosyal problemlerin altında yatan nedenlere odaklanmaktadır. İster Müslüman Kardeşler Cemiyeti'nde, ister çalıştığı tüm İslam üniversitelerinde, veya isterse Evkaf Bakanlığı'ndaki yaptığı tüm katkılar; geleneksel İslam adına yapılmış idi. Ama onun geleneksel yaklaşımı, yeni bakış açılarını savundu, modern değişimleri destekledi ve dinî formaliteleri ikinci plana attı ve modern din düzenini eleştirdi.

Eserlerinde; toplum ve kültürün problemleri betimlenmekte, doğal zayıflık ve başarısızlıklar teşhis edilmeye çalışılmakta ve da'vet görevinin karşılaştığı zorluklar ve yüklediği sorumlulukların altı çizilmektedir. Yoğun entelektüel geçmişi ve deneyimlerinin çeşitliliği; da'vet kavramları geliştirmesine, da'vetin önündeki kültürel engelleri araştırmasına, da'vetin hukukî sonuçları gözden geçirmesine ve eğitimsiz, hazırlıksız, zihinsel bakımdan gerekli donanıma sahip olmayan, dar görüşlü da'vetçilerin (*du'ât*) yaptığı çağdaş da'vet girişimlerini eleştirmesine yol açtı. Eserlerinde ayrıca; kutsal ile seküler, din ile modernite ve dinî hayat ile dünyevî hayat arasında mantıklı bir ilişki kurulmaktadır.

Gazâlî'nin ortaya koyduğu fikirler, çağdaş İslamî reformun İslam'ın kapsamlı doğasına ilişkin ve ayrıca dinî ve dünyevî hayat arasında kurulan sahte ikileme dair esas görüşlerini; ve hatta kendi öğretmeni Hasan el-Bennâ'nın görüşlerini de dönüştürdü. Yine de, geniş dinî terimlerle konuşmak yerine; Gazâlî dikkatleri da'vet ile hayat arasındaki yeni bir temel ilişkiye yönlendirmeyi seçti. Böylece; da'vet konusundaki tezinin merkezine, modernitenin meydan okumalarını koydu.

İkinci Bölüm

Da'vetin Teorik Analizi

Gazâli'nin da'vet için öne sürdüğü kavramsal çerçevenin; dinî, kültürel ve sosyo-ekonomik bağlamın altını çizdiği ve bunları öne çıkardığı ileri sürülmüştür. Gazâli da'veti iki kritik kavramla ilişkilendirmektedir. Birincisi; fıtrat yani insanın doğuştan gelen doğal mizacı ve da'vet pratiğinin insan fıtratına uygunluğunu keşfetme yollarıdır. İkincisi ise, da'vetin sosyo-ekonomik ve kültürel bağlamıdır. Bu bağlam, yalnızca halen da'vetin önünü kesen sosyal ve ekonomik problemlerin tartışılmasından ibaret olmayıp; aynı zamanda da'vetin temel karakteriyle, toplumların sürekli değişen yapısı ve ihtiyaçları arasındaki sinerjiyi de içerir. Bu bağlamda da'vet ile hürriyet arasındaki orantılı ilişkiyle ilgili; ve ayrıca Gazâli'nin da'vetin evrenselliği anlayışını geliştirmesinin, İslam dünyasının coğrafi sınırlarının ötesine geçerek bu konuyu incelemesine ne dereceye kadar imkân verdiği hakkında önemli sorular gündeme gelmektedir.

Gazâli'nin Kavramsal Çerçevesi

Gazâli'nin eserlerindeki kavramsal çerçevenin ve da'vet araştırmalarına olan yaklaşımının sağladığı katkının izini sürerken; Gazâli'nin, da'vetin ilerleyişi hakkında kapsamlı bir anlatıma ve dinin tebliği sırasında katlanılan güçlüklerin tanımına yer veren Kur'ân'ı; da'vetin özünün bir resmi ve görüntüsü olarak gördüğüne ve kabul ettiğine dikkat çekmek önemlidir. Gazâli, önceki peygamberlerin da'vet modellerinden de ayrıca yararlanmaktadır. Önceki Peygamberlere ilişkin olarak Kur'ân'daki da'vet kıssaları; peygamberlerin ilâhî mesajı tebliğ ettikleri süre boyunca, bu görevlerinin karşılığında herhangi bir maddî karşılık veya ödül beklemedikleri prensibini sürekli vurgulamıştır. Bu prensip sahibi Peygamberler; ne söz tüccarları, ne de ün peşinde koşan kişilerdir. Kendilerinden hep vermiş, karşılığında hiçbir şey almamışlar ve herhangi bir yarar veya çıkar sağlamayı amaçlamaksızın fe-

dakârlık yolunu seçmişlerdir.³² Gazâli'ye göre bu örnekler, da'vet görevini üstlenenlerin dünyevî maksatlardan uzak olması gerektiğini kanıtlamaktadır.

Üstelik peygamberlerin da'veti; doğrudan, yalın, anlaşılabilir, samimi ve şefkatliydi.³³ Da'vetin doğasında olan şeffaflık, peygamberlerin açık ve muğlaklıktan uzak mesajlarıyla gösterilmektedir.³⁴ Peygamberler, dost ya da düşman olmasına ve bireysel özelliklere bakmaksızın ve kişi ayırt etmeksizin bütün insanlarla görüştü ve dinî mesajlarının hiçbir kısmından kimseyi mahrum bırakmadı.³⁵ Böylece da'vet, açık ve şeffaf olarak; temel veya tâlî (ikincil) konuları genel halk veya kitleler, seçkinler veya halk sınıf farkı gözetmeksizin herkes tarafından bilinecek şekilde sunulmuştur. Da'vet'in herhangi bir gizli gündemi olmaması ve sadece bazı yönlerini açıklayıp, diğer yönlerini gizlememesi gerekir.³⁶ Üstelik Gazâli, ilâhî mesajın yüceliğinin; akli takdir etmesi, varsayım ve şüpheyi tümünden reddetmesi, kesinlik ve hakikate bağlılığı ile ortaya konulduğuna inanmaktadır. Böyle bir dindarlık anlayışı; akli ne inanılmaz olanla sulandırır, ne de hayal dünyasında sular altında boğdurur.³⁷ Gazâli'nin sürekli olarak da'vet ruhunu bilim mantığıyla ilişkilendirmeyi amaçlaması; muhtemelen, gerçeklerle hayaller arasında dengelenmiş bu teolojik ikna yöntemlerine dayanmaktaydı. Bu, dinî inancı ve yorumları arttırıp zenginleştirceği gibi, bir yandan da bilimsel araştırma alanında da'vetle ilgilenmeyi mümkün kılar. Aslında Gazâli'ye göre, dinî inanç bilim arasındaki köprü hayatî öneme haizdir; çünkü din, bilimi görmezden gelip akli önemsiz görüp küçümsediğinde veya dinin dünyevi dünya ile uzlaştırılmasına karşı çıktığı anda, varlık nedenini yitirir.³⁸

Ancak Gazâli'nin din ve dindarlık gibi konulara yaklaşımı, dinî mesaj anlayışının temelindeki maksatlar ve katmanlara işaret etmektedir. Bu dinî mesaja; vahyin sürekli göz önünde bulundurulması ve iyiliğin yayılması, doğruluğun savunulması, dinin korunması, vahyin erdemlerin beslenme kaynağı olarak kabul edilmesi ve aynı zamanda ihtiyacı olan milletlere bu yüce anlamların tebliğ edilmesi de dâhildir.³⁹ Din, zulüm altında ve yokluk içinde olan milletlere adalet ve hürriyeti getirmeyi amaçlar; teşvik ve rehberlik yoluyla kesinlik ve imanı aşılır;⁴⁰ Allah'ı unutan kalpleri uyarır ve durağan fikirleri harekete geçirir.⁴¹

Gazâli, bu din ve dindarlık tanımına dayalı olarak da'veti; dinin doğuşuyla birlikte doğmuş, iman, ibadet ve ahlâkın ikizi olarak

betimlemektedir.⁴² Düşünüre göre da'vet; kainattaki en kıymetli hakikate giden yolda rehberlik, iyiliğe yöneltme ve yıkımdan kurtarmadır.⁴³ Gazâli da'vetin kapsamının tek bir faaliyete indirgenmesinin hakkaniyete aykırı olduğunu savunmaktadır.⁴⁴ Gazâli, sonuç olarak, da'veti; ateşli vaazlar, heyecanlı duygular⁴⁵, sıradan günlük konuşmalar, savaşmak için bir kandırmalar olarak anlayanları; ve hatta vaaz verme etkinliğinin çok geniş bir dinî faaliyetler silsilesi içinde, sadece tek bir unsuru oluşturduğunu bile anlayamayanları eleştirmektedir.⁴⁶ Bunları gözönünde bulunduran Gazâli, yalnız ve sadece vaizler ve imamlara *dâiye* (*dine davet edenler, da'vet görevini üstlenenler*) unvanı verilmesini onaylamamıştır.⁴⁷ Düşünüre göre, davetçiler kapsamına; âdil yöneticiler, yetkin hukukçu veya yasa yapıcılar, doğruyu rehber edinmiş yazarlar, imanlı vaizler, adaletsizlik ve tiranlığa karşı çıkanlar dâhildir.⁴⁸ Her bir birey, bireysel veya toplu olarak; dinî, kültürel ve siyasî hayata katkıda bulunabilir.⁴⁹ Da'vet, her türden emekçi ve gönüllünün başvurabileceği stratejik bir reform aracıdır. Gazâli'nin da'vet anlayışı bütüncül görünmektedir ve onun İslâmî reforma geniş yaklaşımını yansıtmaktadır. Ancak onun geniş da'vet anlayışı, da'vet ile değişim kavramı arasında yakın bir ilişki kurulmasını gerektirmektedir. Bu ilişkide da'vet, yalnızca İslam toplumuna dinî esasların ve Kur'ân ve Sünnet yorumlarının aktarılmasını değil; aynı zamanda sosyal reforma katılanların bir çok farklı katkılarını da kapsar. Onun da'vet kavramını genişletmesi ve da'vetin yetki ve kapsamını daha geniş sosyal değişimi kucaklayacak kadar büyütmesi, İslam esaslarının kapsamlı doğasına olan inancına ve dinin parça parça anlaşılması gerektiği kanaatine dayanmaktadır.⁵⁰

Fitrat

Fitrat kavramı Gazâli'nin tezinde merkezî bir rol oynamaktadır. Çünkü bu kavramı, da'veti insanın ilâhî ideallere yönelme ve yükselme doğal eğilimleri çerçevesi içine yerleştirmek için kullanmaktadır. Gazâli ısrarlı bir biçimde, bir yandan da'vet ile insan fitratının doğal özellikleri; öbür yandan dinî gelişim ile sağlam fitrat arasında gerçek ve orantılı bir ilişki kurmayı ve güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Ancak temel varsayıma göre da'vet; insanın ruhsal, ahlâkî ve dinî mükemmelleşmeye yükselmesine genel olarak destekleyici bir ortam oluşturur ve aynı zamanda mevcut sezgisel bilgilere de yeni bir öğreti eklemeye gerek kalmaksızın son bir dokunuş sağlamaktadır.

Yine de, Gazâli en temel düzeyde, İslam'ı özünde bir fıtrat dini olarak görmektedir.⁵¹ Gazâli'ye göre fıtrat, sağlam bir akıl ve temiz kalpten oluşmaktadır.⁵² Fıtrat teriminin da'vet bağlamında kullanılması halinde, yalnızca sağlam fıtratı ifade ettiğini savunmaktadır.⁵³ Gazâli insanların, hem onları Yaratıcıya yönlendiren sağlam bir akıl yürütme becerisi ile, hem de ahlaksızlığın ve bozulmanın kötü ve utanç verici olduğu ve uzak durulması gerektiği idrakiyle doğduklarını ileri sürmektedir.⁵⁴ Gazâli ahlâkî eylemlerin belirlenmesinin, insanın eylemleri hakkındaki akla dayalı felsefenin reddini gerektireceğini; çünkü bu felsefenin vahyi dikkate almadığı ve yalnızca keyfî onay ve reddetmelere yol açtığı görüşündedir.⁵⁵ İşte bu gerekçeye dayalı olarak, Gazâli da'veti iyiyi kötüden ayırt etme kıstaslarıyla ilişkilendirmekte; ve böyle yapmak sureti ile eylemlerin ahlâken değerlendirilmesini da'vet düşüncesinin doğal karakteristiği haline getirmek istemektedir.⁵⁶

Gazâli'ye göre, kendini Allah'a doğru yöneltmeye dair şaşmaz duygu ve mükemmel ahlâk anlayışı, insana doğuştan verilmiştir. Düşünürü göre, çocuklar mükemmel ahlâkî geliştirmeye hazır bir biçimde doğar; ancak tıpkı meyvelerin olgunlaşınca tatlanması gibi, hastalıklara karşı gerekli bir şekilde korunarak büyütülmeleleri ve olgunlaşmalarını sağlamak gerekmektedir.⁵⁷ Bu anlayış, eğer kendi kişisel tercihine bırakılırsa insanoğlunun eninde sonunda; Yaratıcısına yöneleceği, ilâhî yolla ilham edilmiş içsel motivasyonları keşfedeceği, evliliği zinaya tercih edeceği, sarhoş olmak yerine ayık kalacağı, bencillik yapmak yerine cömertlik sergileyeceği ve hile yapmak yerine samimiyeti tercih edeceği sonucuna götürmektedir.⁵⁸ İnsanlar fıtratları sayesinde; adaletin iyi, kötülüğün fena, bilginin bir onur, cehaletin bir utanç kaynağı, iffetin mükemmelliğe yükseliş ve ahlâksızlığın bir bozulma olduğunun farkına ve bilincine varırlar.⁵⁹ Gazâli, fıtratın saflığının çok az ilâhî bilgiye sahip kimseleri bile, Allah'a ve O'nun doğruluklarını bilmeye götürceğini açıklamaktadır.⁶⁰ İnsanlar fıtratın yolunu izlemek, imanı ve erdemi kabul etmek ve uygulamak için doğuştan hazırdirler, yani buna uygun bir tercih ve bir motivasyonla doğarlar. Rabbimiz fıtratı, yanlışlara ve sahteliklere karşı direnecek özelliklerle donatır. Bu özelliklerin gözardı edilmesi, başarısızlığa neden olur ve Hesap Günü'nde hak ettiği cezaya çarptırılmasını haklı çıkarır. Bu özellikler; hurafelere karşı direnme, onları reddetme ve karşı çıkma, hakikati yüceltme ve ahlâksızlığı reddetme kapasiteleri ile nazik ve doğru şekilde davranmaya sahip olma şeklinde sıralanabilir.⁶¹

Gazâlî'ye göre, fıtrata uygun ve yakın duran her medeniyet, İslam'ın doğasına da yakındır.⁶² Düşünüğe göre ayrıca modern Batı medeniyeti, fıtrata; insan bedenini bastıran veya aşağılayan dinî öğretilerden daha yakındır.⁶³ Özellikle Batının modern gelenekleri, bilhassa da siyaset alanında, İslam dinine daha yakındır.⁶⁴ Gazâlî'nin fıtrat anlayışı; geleneksel dinî tanımlamaları aşarak, daha evrensel değerleri sağlam fıtratın geçerli göstergeleri olarak kabul eder. Hak din, doğru yoldaki insanlıktır (*el-insâniyyetü's-sahîha*) ve buna aklın; efsane ve hurafelere rağmen, hakikati bilim yoluyla bulması da dâhildir.⁶⁵ Gazâlî'nin fıtrat değerlendirmesi, onun katkısının sağlıklı dinî gelişim ile sosyal refah arasında orantılı ilişki kurması ve fıtrat unsurunu da'vet düşünce sistemine güçlü biçimde dâhil etme girişimidir.

Da'vetin Evrenselliği

Gazâlî'ye göre; Hz. Muhammed'in getirdiği din, bir evrensellik kavramı geliştirmektedir.⁶⁶ Buna göre, dünyanın yaratılışından bu yana inen tüm dinler tek dindir ve peygamberlerin, Yaratıcı'yı tanıtan ve insanlara Tanrı'yı bulma yolunda rehberlik eden kardeşler olduğu inancına dayanır. Gazâlî da'vetin evrenselliği konusuna, yalnızca faaliyet gösterdiği coğrafi sınırlar anlamında değil, Kur'ân ve Sünnetin zaman ve mekân ayrımı yapmaksızın her yerdeki insanlığa hitap eden rehberliği ve formülasyonu ışığında da yaklaşmaktadır.⁶⁷

Gazâlî ayrıca, yaygın reform ve insanî çabaların önemini altını çizmektedir. Bu bakış açısı evrenselliği çevreleyen duygusal ve kültürel bariyerleri kırmayı ve kültürler, topluluklar ve toplumları birbirine bağlayan köprüler kurmayı amaçlamaktadır. Gazâlî'ye göre; iyiliğin yayılması, imanın korunması ve kötülüğe karşı direnmek evrensel yükümlülüklerdir. Bu anlayış; iyiliğin korunması, iyiliğin yayılması ve kötülüğe karşı mücadele etmenin, Müslümanların kendi yerel toplumlarında ve vatanlarında yerine getirmeleri gereken yerel görevler olmaktan çok, evrensel yükümlülükler olduğunu göstermektedir.⁶⁸ Da'vet ile ilgili evrensellik, çeşitli farklı dinî cemaatler dâhil olmak üzere, etrafımızdaki dünyayı keşfetmemizi gerektirmektedir. Entelektüel ve duygusal reformlarla önceden meşgul olup ilgilenmiş olan Da'vet görevini üstlenen kişilerin (*du'ât*); evrensel insanî düşünceyi incelemesi ve ona aşına olması ve ayrıca, insanların içinde bulunduğu şartları iyileştirmek için bu şartları anlaması gerekmektedir. Bu yüzden

Müslüman âlimlerin ; ister konu İslam'ın dış dünyaya sunumu olsun, isterse de onların şüphelerine cevap vermek için olsun, evrensel da'vet stratejilerini incelemeleri gerekmektedir.⁶⁹ Bu yüzden, Müslümanların başkalarıyla olumlu ilişkiler kurmalarına ihtiyaç vardır. Ancak makro düzeyde da'vetin evrenselliği, İslam ümmetinin ahlâkî ve ekonomik şartlarının iyileştirilmesiyle ilişkili olduğu kadar; asil karakterleri ve ikna edici dilleriyle dinlerini diğer milletlere tebliğ eden, Hz. Muhammed'in kendilerine güvendiği takipçilerle de ilişkilidir.⁷⁰

Gazâlî'ye göre İslam'ın evrenselliği, maalesef Müslümanların çok sık tekrarlayıp dillerinden düşürmedikleri ama uygulamaya gelince dikkate almadığı bir kavramdır. Çağdaş Müslümanlar kafa karışıklıkları, kirlenmiş kültürleri ve aşırı otoriterliğe dayanan siyasî sistemleriyle bu evrensel anlayışı uygulayabilecek durumda değildir. Müslüman toplumların içinde bulunduğu şu andaki durumları, İslam'ın değeri ve insanların İslam'dan hangi ölçüde yararlandıkları konusunda bile şüpheler uyandıracak kadar kötür.⁷¹

Gazâlî'nin Müslümanların mevcut durumuna ilişkin değerlendirmesi, Gazâlî'nin kendisini; Müslümanların da'vet görevinin evrenselliğine neden bu kadar kötü hizmet ettiklerini, İslam'ın anlaşılmasını yerel ve uluslararası cephelerde neden yetersiz bir şekilde tanıttıklarını sorgulamaya yöneltti. Bunun nedeni olarak, İslam'ın erken dönemlerindeki Müslümanların bir kısmının, İslam'ın tek tanrıcılığını ve Kur'ân felsefesini çeşitli akademik disiplinler, etikler ve ticarete vurgulamak ve göstermek yerine; Yunan felsefesine tutulmuş olmalarını gösterdi.⁷² Siyasî durağanlık da, resmî İslam politikasını yaygın da'vet anlayışından uzaklaştırdı. Bunun temel nedeni ise; ülkeleri yönetenlerin eğitim ve rehberlik programları uygulamak yerine, kontrol ve güç arzusuna yenilmesi idi.

Da'vet, Toplum ve Kültür

Gazâlî; ekonomik şartların etkileri ile birlikte toplumsal reformun, da'vetin uygulanmasındaki temel unsurlar olduğu görüşündedir. Gazâlî'ye göre, toplumsal ve kültürel çevrenin; din, kişisel davranışlar ve ahlâkî davranışlar üzerindeki etkisi yadsınamaz.⁷³ Bu yüzden ahlâk ve sosyal çevre üzerinde önemli ölçüde doğru bir etki yaratılması, Gazâlî'ye göre dinin mesajının başarıyla iletil-

mesinin önşartıdır. Düşünüre göre, ahlâksızlık ve kötülükler genellikle ekonomik sıkıntılardan etkilenen toplumlarda doğar ve yayılır.⁷⁴ Bunun nedeni yozlaşmış ortamın fitratın doğasını bozması ve onu hastalıklı hale getirmesidir.⁷⁵ İnsanlar imana hazır halde doğarlar, idrak kazandıkları ve olumsuz davranışların etkilerinden kurtuldukları andan itibaren, dinle ve dinin öğretileriyle bağlantı kurmaya hazırdırlar.⁷⁶

Gazâlî ayrıca, da'vet ile yoksulluk arasında ilişki kurmaktadır. Düşünüre göre; ilk önce insanın temel ihtiyaçlarının karşılanması şarttır; ancak ondan sonra insanların dine sarılmaları beklenebilir.⁷⁷ Onun Da'vet görevini üstlenen kişilerle (*du'ât*) ilgili eleştirisinin önemli bir kısmı, yoksulluk şartları altında da'vetin nasıl etkin olabileceğine ilişkindir. Gazâlî; çeşitli girişimlere rağmen, da'vetin yoksul sosyal sınıflara imanı, ahlâkı ve hayırlı amelleri aşılacak uygun ortamı henüz neden bulamadığını izah etmiştir.⁷⁸

Düşünüre göre bu şartlar ve gidişat; İslama'a da'vet edenlerin (*du'ât*), ahlâkî ve ekonomik problemlere çözüm bulmasını gerektirmektedir.⁷⁹ İnsanları Yaradan'a yönelmeye davet etmeden önce, büyük ölçekli ekonomik reformlara ihtiyaç vardır. Çünkü İslam namına suçlar ve ahlaksızlıklarla mücadele edilecekse, bu reformlar olmaksızın ilerleme kaydedilemez. Gazâlî ekonomik şartların iyileştirilmesini, da'vet için hayatî önem taşıyan bir adım olarak görmekte ve Müslüman toplumların ekonomik kalkınması ile da'vet arasında doğru orantılı bir ilişkinin bulunduğu inanmaktadır.⁸⁰ Bu yüzden Gazâlî, da'vet anlayışları ve uygulamalarına sosyo-ekonomik şartları katmaları için İslama'a da'vet edenleri (*du'ât*) eğitmiş; ve aynı zamanda dinî eğitimin temel araçları ve da'vet görevini yerine getirme ve genel olarak İslam reformunun anahtarı olarak, tüm ilgili kurumları reform programları uygulamaya davet etmiştir.

Gazâlî'ye göre, korkunç gelenekler ne yazık ki İslâmî hayatı, din namına kontrol etmeye devam etmektedir.⁸¹ Ayrıca İslam esasları, siyasî, ekonomik ve sosyal hayattan çıkarılmış; ibadetler ruhsuz bırakılmış ve anlamsız ritüellere dönüşmüştür. Gazâlî, da'vetin; ortaçağ ve modern çağın unsurlarıyla hatalı biçimde harmanlanan İslâmî prensipleri tebliğ etmeye çalışarak, dinin mesajını anlaşılmaz hale getirdiğini ve problemleri daha da ağırlaştırdığını savunmaktadır.⁸² Bu yüzden Gazâlî, Müslümanlara kökleri ceha-

let devrine* dayanan gelenekleri terk etmelerini öğütlemektedir. Bu gelenekler; kadınların diğer pek çok alanların yanısıra özellikle de eğitimde engellenmesi, kadınların camilere gelmesinin engellenmesi, hayrı emretmek ve kötülükten men konusunda çalışmaktan caydırılmaları ve işledikleri her günah için erkeklerle kıyasla cezalarının artırılması gibi örnekler olarak sayılabilir.⁸³ Gazâlî'ye göre; doğru bir İslam anlayışının bulunmaması, bazı göçebe geleneklerinin İslam hukukuna sızmasına yol açmıştır.

Da'vet ve Hürriyet

Gazâlî, akıl ve vicdan (inanç) hürriyetini dindarlığın temelleri olarak görmekte⁸⁴ ve dinin doğması, gelişmesi ve refaha ermesini mümkün kılacak kilit esaslar olduğunu savunmaktadır.⁸⁵ Gazâlî'ye göre; akıl hürriyeti da'vetin temelini oluşturur ve İlahi ödüllendirilmenin ve cezalandırılmanın da çok önemli bir ölçütüdür. İfade hürriyeti; saldırı ve tehdit olmadan ikna edici bir tartışma yolu ile entelektüel görüşlerin yarıştırılması demek olan yapıcı eleştiriyi içerir. Gazâlî'ye göre, dinî mesajlar; insanları din konusunda zorlama olmadığını gösteren daha kapsamlı bir diyaloga girmesi için gerekli hürriyeti, akla sağlamıştır.⁸⁶ Örneğin; İslam her türlü despotizm ve baskıdan uzak bir hoşgörü atmosferi kurmayı amaçlar;⁸⁷ böylece barış ortamı içinde nezaketle ikna etmeyi amaçlar. Burada iman, tam ve kesin bir akli hürriyetin içinde kök salmıştır ve bu hürriyetin sonucu olarak görülür. Herhangi bir mucize göstermeyi (akıl kapasitesini durdurmaya) veya insan akli ve iradesi üzerine herhangi bir baskı yapmayı gerektirmez.

Gazâlî, imanın; hür düşünce, irade ve vicdanın nihai sonucu olduğunu göstermek ve ayrıca da'vet üzerindeki her türlü baskıyı ortadan kaldırmak için gerekli olan akıl ve inancın son neticesi olduğunu kanıtlamak için, Kur'an'dan yaklaşık yüz âyet nakletmektedir. Düşünür ayrıca; ifade hürriyeti, dinî hürriyet, temel ihtiyaçları karşılama hürriyeti ve baskılardan uzak tutulma hürriyeti gibi çeşitli hürriyet türleri saymaktadır.⁸⁸

Gazâlî'ye göre, da'vette ikna ve tartışma güçlü yöntemlerdir; korku ve güç kullanmanın yeri yoktur.⁸⁹ Din konusu gündeme geldiğinde, tek başına mantık hükmedecektir; her türlü baskı insanları dinden uzaklaştırır; iman aşılama yerine yanlış dinî algıları besler. Bir dini kabule zorlanan insanlar, kurallara sıkı sıkıya

[*] cehalet devri : İslamiyetten önceki dönem (E.N.)

uysalar bile; dindar sayılmazlar.⁹⁰ Dinde zorlama bir fikir suçudur ve Hz. Peygamberin ve sonraki dört halifenin hayatında, zorlamayı destekleyen hiçbir örnek yoktur. Bu yüzden Gazâlî; İslam'a davet edenlerin (*du'ât*), hayatlarının maksadını mal biriktirmek yerine insanlara rehberlik etmeleri gerektiği, aksine bir davranışın onları soyguncuya dönüştürdüğünü savunmaktadır.⁹¹

Gazâlî'ye göre peygamberler, manevî yakınlıkları sayesinde; insanları parçalanmış ve dağılmış halde tutmak yerine, onların içlerinde işbirliği ve sempati duyguları uyandırıp bu insanları birleştiren kardeşlerdir. Gazâlî'nin saydığı on prensipten dört tanesi tamamen da'vete ve dinî işbirliğine ilişkin iken; sekizinci prensip ise dinî farklılıkların ve bunun husumet veya rekabete yol açmasının nasıl önleneceğine ilişkindir.⁹² Gazâlî'ye göre, insanlık tek bir kaynaktan çoğalan tek bir ailedir; hiç kimsenin diğerlerine yaratılış ve hayat bakımından bir üstünlüğü yoktur.⁹³

Özet olarak, Gazâlî'nin eserlerinde da'vet; tüm istismar, tiranlık ve sömürü biçimlerinden uzak tutulmaktadır. Hem da'vet görevini üstlenenler (*du'ât*), hem de İslam'a davet edilenler (*med'û*) eşit derecede hürdürler. Gazâlî'nin eserlerinde hürriyete bakış açısı, kendi sosyal-siyasî deneyimlerini aşar ve büyük ölçüde ikna ve tercihe dayanır. Bu bakış açısının; özgün, insanlı, gerçekçi ve elbette dinî olduğu ortaya konulmuştur. Gazâlî'nin eserlerindeki da'vetin açık ve hoşgörülü bir değişim süreci olduğu, insanların duyguları ve akıllarına önemli ölçüde odaklandığı görülmektedir. Doğal din (*ed-dînü'l-tabî'i*) olarak adlandırdığı değerleri, evrensel değerlerle çatışmaksızın akılcı bir biçimde uygulamaya aktarmaktadır.

Üçüncü Bölüm

***Du'ât* (İslam'a Davet Edenler)**

Bu bölümde; *du'ât*n (İslam'a davet edenlerin) sorumluluklarına, onların manevî ahlâkî ve eğitimsel niteliklerine ve aynı zamanda bu kişilerin da'vete ilişkin olarak karşılaştıkları problemler ve meydan okumalara ilişkin Gazâlî'nin bakış açısı ele alınmakta ve incelenmektedir. Ayrıca *du'ât*n görüşlerine yönelik Gazâlî'nin eleştirileri de ele alınacaktır. Bu durum, da'vet çalışmasının doğası ve etkilerini ve da'vet modelinin manevî ve ahlâkî karakterin önemine Gazâlî'nin yaptığı vurguyu daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Öbür yandan da, düşünürün; bir da'vet uygulaması için zorunlu olarak bulunması gereken ve bunlar olmaksızın *du'ât*n başarısız olacağını belirttiği nitelikleri kabul etmesine yol açan nedenleri belirlememizi mümkün kılacaktır. Bu niteliklerin tartışılması, da'vet görevini üstlenenlerin (*du'ât*) eğitim standartları ve da'vet pratiği için gerekli diğer ön şartlara ilişkin Gazâlî'nin görüşünü de ortaya koyacaktır.

Du'âtın Sorumlulukları

Gazâlî'ye göre İslam, özünün de özünde da'vete uygun bir dindir. Müslümanlara öğrenmeyi ve öğretmeyi, ikna olmayı ve başkalarını da ikna etmeyi öğütlemekte ve teşvik etmektedir.⁹⁴ İslam Yaratıcı'ya dair ayrıntılı bilgi vermekte, şüphe duyanlar için kanıtlar sunmakta ve tüm insanlara iman reçetesini vermekte ve imanı tavsiye etmektedir. Ayrıca insanın nefsinin ve toplumu değiştirmeyi amaçlamakta, yolsuzluk ve adaletsizlikle mücadele etmekte, olumsuz gelenekler ve kuralları iptal etmekte ve bunların yerine erdemli gelenekler ve uygulamaları onaylamaktadır. İslam'ın dine dair mesajı budur. Bu durumda da'vetin amacı; etkin insan gelişiminin oluşturulması ve coşkulu bir iman, ihlaslı ibadetler, Allah ve Peygamberine sevgi ve yakınlık yoluyla Müslümanları seferber etmek ve dünya hayatında mükemmelleşmelerini sağlamaktır.⁹⁵

Kur'ân'a göre da'vet görevini üstlenenler (du'ât); âyetleri öğrenmeli, kendi nefislerini terbiye etmeli ve insanları eğitmelidir. Peygamberlerin de bu şekilde yürüttüğü bu görevler, da'vetin temel unsurlarını oluşturmaktadır. Ancak daha da önemlisi bu görevi üstlenenlerin temel ve öncelikli çalışma alanı, kendileri ve gruplarıdır. İyi bir örnek olacaklar ve anında rol model işlevini üstlenecekler, Allah'a iman etmeleri konusunda başkalarına ilham kaynağı olacaklar; hem Müslümanları hem de gayrimüslimleri din ve vahiy konusunda eğitecekler ve onların Kur'ân ile bağlarını test edeceklerdir. Da'vet görevini üstlenenler (du'ât) hakikati gizlemeyecekler, aksine ortaya koyacaklar; imanın mesajını dosdoğru bir şekilde ve maddiyat kaygısı duymadan iletceklerdir. Sosyal düzeyde da'vet görevini yerine getiren kişilerin; da'veti arzu ve açgözlülükten uzak bir biçimde yapmaları ve İslam'ın mesajını Kur'ân'ın emirleri gereğince maddi kazanç düşünmeden iletmeleri gerekmektedir.

Dâ'îye'nin (du'atın tekili) sorumluluklarına; kendi kişisel ve sosyal gelişimi ile dinî ve dünyevî meselelere hâkim olma yeteneği de dâhildir. Bu sorumluluklar yalnızca din öğretmeni, vaiz veya âlimin geleneksel görevlerinin yansıması veya bir parçası olmayıp; daha çok yeni bir da'vet bakış açısına uygundur ve bunu temsil eder. Bu bakış açısına göre du'ât; İslam reformuna katkıda bulunur ve değişimin olumlu parçalarından biri gibi hareket etme işlevini üstlenir. Bu bakış açısı; Gazâlî'nin kapsamlı da'vet anlayışının, da'vet görevini üstlenenlerin sorumluluklarını anlama görüşünü nasıl etkilediğini göstermektedir. Bu gibi geniş kapsamlı sorumluluklar dizini; dâ'îyenin görevini çok yönlü, karmaşık ve güç hale getirmekte; gelişme ve katkılarının değerlendirilmesini de zorlaştırmaktadır. Bu sorumluluklar, ayrıca çok yönlü ve dinamik bir da'vet sorumlulukları tarzına ustaca bir geçişi göstermektedir. Bu durum du'atın ilgi alanını genişletmekte, da'veti genel İslâmî reformun kritik bir aracına dönüştürmekte ve ayrıca İslâmî reform ile da'vet arasındaki ayrımları önemsizleştirmektedir.

Gazâlî ayrıca; barışçıl ve olumlu İslâmî reforma ve yerel ile küresel hayatın iyileştirilmesine katılan bireylerin ve grupların da da'vet sorumluluklarını ortaya koymuştur. Bu bireyler ve gruplara; vaizler, ilahiyatçılar ve İslam reformu hareketlerinin mensupları girmektedir. Ancak yazarın eleştirisinin büyük çoğunluğu vaizler ve din âlimlerinden oluşan du'âta yöneliktir. Gazâlî her iki grubu da

gözönünde bulundurmakla birlikte, sorumluluklarını birbirinden ayırmamıştır.

Du'âtın Dinî ve Ahlâkî Nitelikleri

Gazâlî du'âtın; öz-disipline (nefs terbiyesi) en çok ihtiyacı olan kişiler olduğuna⁹⁶ ve onların halka göre daha yüksek bir dinî ve ahlâkî erdem düzeyinde olmaları gerektiğine inanmaktadır. Örneğin du'ât; daha yüksek bir imana, kesinliğe, coşku ve erdem düzeyine sahip olmalıdır. Bu durum du'âtın kendi ahlâkî ve dinî haline çok dikkat etmesini; kendi kusurları veya manevî hastalıklarını teşhis edip tedavi etmesini gerektirmektedir. Bu kişiler anlattıklarının sadece dinleyicilerini değil, kendilerini de bağladığını ve bunlardan aynı şekilde kendilerinin de sorumlu olduklarını unutmamalıdır.

Gazâlî'ye göre açgözlülük ve maddiyatçılık da'vetle bağdaşmaz. Du'ât emeklerinin karşılığı için maddî bir karşılık aramamalıdır ve beklememelidir.⁹⁷ Düşünürün bakış açısına göre, du'âtın bu fedakârlığı rastlantı değildir; zira dâ'iyenin ahlâkî karakterinin temeli onun Allah ile olan manevî ilişkisinde yatar. Da'vet görevini yerine getirirken; du'âtın kendi nefislerini tatmin etmek yerine, Allah'ın rızasını kazanmayı amaçlıyor olmaları gerekir ve dikkatlerini, yaptıkları her şeyi Allah rızasını kazanmak için yaptıkları gerçeğine sürekli olarak odaklamalıdır. Allah rızası için çalışmak da samimi bir kalp ve Rabbi ile olumlu bir ilişkisi olmaksızın mümkün değildir.⁹⁸ Da'vet görevini başarıyla yerine getirenler; iyi bir örnek olup anında rol model işlevini üstlenenler, ibadetlerinde, işlerinde ve davranışlarında Sünnete uygun davranıp görevlerini yapanlardır. Bütün bunların da ötesinde, du'ât; da'vete bakışı ve yerine getirme tarzında İslam esaslarına bağlı kalmalı ve insanların gönüllerine ulaşmaya çalışırken, aldatmaktan kesinlikle kaçınmalıdır.⁹⁹

Tüm bunlara ilaveten, da'vet görevini üstlenenlerin kendilerini ahlâken ve akademik olarak geliştirmesi gerekmektedir. Çünkü gelişmiş toplumlar; entelektüel, bilimsel ve ahlâkî liderlik alanlarında başarısız görünen da'vet görevlilerine gerçek anlamda önem vermeyeceklerdir. Du'ât; zor zamanlarda insanların acılarını ve dertlerini paylaşmalı, iyileşmeleri ve sağlıkları için dua etmeli, zor duruma düştüklerinde ellerinden tutmalı, dertlerine çare aramalı, onları adaletsizliğe karşı korumalı, kötü muamele

gören ve istismar edilen insan kalabalıklarının arasında bulunmalıdır. Du'âtın insanlardan kopuk yaşamaması ve onları kendilerinden uzaklaştırmamaları gerekir; aksine insanlarla birlikte olup, onlara güzel ve olumlu haberler vermelidirler. Bütün bunları yaparken, da'vetçilerin kişisel ihtilaflarını bir yana bırakması ve insanları suçlamaması gerekir.¹⁰⁰

Özet olarak, da'vet görevini üstlenenlerin temel görevi; insanlara öğretmek, onlara hatırlatmak ve onlara rehberlik etmek; Yaratıcılarına dönene kadar umut kapılarının onlara açık olduğunu göstermektir. Du'ât başkalarını motive ederler ve iyilikleri için dua ederler; da'vet maksadına ulaşırsa mutlu olurlar ve eğer içinde bulunduğu şartlar da'veti zorlaştırıyorsa umutsuzluğa kapılmazlar.¹⁰¹

Du'atın Sahip Olması Gereken Eğitim Nitelikleri

Gazâlî, Kur'ân'ın ışığı ve yol göstericiliği altında incelediği zaman; milletlerin ilahi seçimlerinin, akıl ve ahlâkî erdem açısından insanlığa yararlarına bağlı olup şekillendiğine, yoksa herhangi bir etnik ve coğrafî şartlarına bağlı olmadığına inanmaktadır.¹⁰² Gazâlî'ye göre du'âtın başarısı; onların kapsamlı ve derin araştırmalara adanmışlıklarına bağlıdır. Du'âtın; hayatı ve onun çevresindeki etki kaynaklarını anlamak için, her tür eserleri okuması ve düşünce eğilimlerini öğrenmesi gerekir. Bu yüzden din, ateizm, felsefe ve Sünnet'e dair eser okumaları yapmalı¹⁰³ ve gerileme dönemine ait eserlerden uzak durmalıdırlar. Gazâlî'nin düşüncesine göre; da'vet, ayrıca Kur'ân ve Sünnet bilgisi de gerektirmektedir. Du'âtın, İslam halifeleri tarihini anlaması; ve ayrıca içinde bulunduğu ve imtihan edildiği çağdaş şartları da iyice araştırması şarttır ve aynı derecede önemlidir.¹⁰⁴

Gazâlî, etkin da'vetin önşartı olarak, Arap dili ve edebiyatının sahip olduğu rolün altını çizmiştir. Arapça öğrenmek, diğer insanların Müslümanları tanımalarına yardım etmekte, vahyi anlamalarını teşvik etmekte ve iman esaslarının kendilerine aktarımını kolaylaştırmaktadır. Du'âtın entelektüel birikimi; ahlâkî, sosyal ve siyasî felsefe dâhil insanî bilimler alanlarında çalışmalar ve araştırmalar yapmasını da içermesi gerekir. Ayrıca modern düşünce akımlarını da kavramalıdırlar.¹⁰⁵ Yine etkin bir da'vet için sosyoloji, ekonomi, eğitim ve psikoloji bilgisi de gerekmektedir. Buna göre, da'vet görevini üstlenenlerin, insanî bilimlere İslâmî

bakış açısıyla yaklaşması gerekir. Son olarak; onların entelektüel formasyonuna, fen bilimleri eğitimi de dâhil edilmelidir. Bu kişiler; kimya, biyoloji ve astronomi dâhil fen bilimlerini anlamalı ve coğrafya, botanik ve veterinerlik alanlarına aşina olmalıdır.¹⁰⁶ Gazâlî'ye göre, bu özetlenen bilimler da'vet için hayâtî önem taşımaktadır; çünkü da'vet görevini üstlenenlerin kendi anlayışlarını düzeltmelerine, fiziksel dünya ile ilişkilerini koordine etmelerine yardım eder ve görevlerinde sağlam bir rehberlik sağlar.¹⁰⁷

Sonuç olarak Gazâlî, da'vet görevini üstlenenlerin ; çeşitli akademik alanlarda uzmanlaşmış, önemli derecede bilgili kişilerden oluşturulacağı iddialı bir da'vet modelini ifade edip, önermeye çalışmaktadır. Ancak onun bu modeli; maddi veya manevi, akılcı veya geleneksel araştırma alanlarına çok disiplinli bir bakış açısıyla yaklaşabilen, ansiklopedik akla sahip sosyal bakımdan becerikli davetçiler gerektirmektedir.¹⁰⁸

Du'âtın Sorunları

Gazâlî, da'veti etkileyen sayısız sorun ve güçlüğü dikkat çekmektedir. Bunlar arasında; kültür ve gelenekler sorunu, du'âtın zayıf dinî uygulamaları ve bilgileri ile kötü rol modeller olmaları, kadınların toplumdaki yerlerinin aşağı düzeyde olması, zayıf bir eğitim sistemi, yetersiz da'vet kurumları, du'âtın performansları, Müslümanların dünya hayatına dair yanlış anlayışları, hukukî ihtilaflar, Kur'ân'da nesih* meselesi, dünya hayatında başarısızlık ve yabancı kültürlerin İslam üzerinde etkin olması yer almaktadır. Gazâlî'ye göre, bütün bunlar önemli güçlükler oluşturmaktadır. Özellikle de da'vetin, akılcıca ve kapsamlı bir uygulamaya sahip olmasının gerektiği günümüzde, durum daha da kötüdür ve Müslümanların günümüzde karşı karşıya olduğu şartlar korkunç bir ekonomik ve bilimsel geri kalmışlıktan ibarettir.¹⁰⁹

Gazâlî'ye göre, entelektüel görüş ayrılıkları ve mezhep ihtilafları Müslümanlar arasında derin çatlaklara yol açmış; hem yerel hem de uluslararası bağlamdaki sosyal sorumlulukların ihmal edilmesine sonuç vermiştir. Bu ihmal ise, Müslümanların kendi iç benliklerinden ziyade; dinin haricî biçimleriyle meşgul olmalarına neden olmuştur.¹¹⁰ Müslümanların kişiliğini sömüren; entelektüel, sosyal, siyasî ve kültürel nedenlerden kaynaklanan diğer bir

[*] nesih : İslam hukukunun (Şeriat) bir hükmünün daha sonra gelen bir dinî hükümle ortadan kaldırılması (E.N)

çok gerileme nedenleri de bunu takip etmektedir. Uzun yıllardır süren cehalet durumu da, araştırmaların sürdürülmesinde ve da'vetin takibinde ihmallere yol açmış; yozlaşmış kültürlerin ve kafası karışık siyasî hareketlerin da'vet görevini üstlenenleri tam bir kaosun içine atmasına fırsat tanımıştır. Sonuç olarak, İslam'ın evrensel mesajı zamanla gerilemiştir.¹¹¹

Gazâlî'ye göre, Müslümanlar; İslam'ın mesajını yansıtacak ideal örnekler oluşturmalı ve ilahi öğretileri ve vahyedilen değerleri gerçekten alması ve özümsemesi gereken kişiler olarak davranmalıdır. Düşünür; ilâhî bir mesaja muhatap olan bir ümmetin, hayat sistemini o mesaja göre kurması gerektiğini savunmaktadır. Bunu yaptıkları zaman, Müslümanların iyiliği sonunda sınırları aşıp, tüm dünyaya ulaşacak kadar görünür hale gelecektir.¹¹² Müslüman bir rol model; çeşitli kurumlarıyla vatandaşlarını görüp gözeten, adaleti yücelten, barışı savunan ve maddi arzulara karşı duran Müslüman devletler şeklinde de ortaya çıkabilir. Gazâlî, İslam'ın iyi bir rol model haline gelmesi isteniyorsa; Müslümanların çok büyük bir çoğunluğunun eğitim alması gerektiğini öngörmüştür. Gazâlî, Müslümanların ekonomi ve sosyal kalkınmanın başlıca alanlarında başarısız olmaları veya hayatı ve ona dair bilimleri anlamamaları halinde, da'vetin gelişemeyeceği düşüncesindedir.¹¹³ Bu durumda Müslümanların entelektüel ve ekonomik durumları zayıf olduğu sürece, din ve inanç gelişemeyecektir.

Gazâlî, günümüz Müslümanlarının sosyal durumunun yalnızca da'vet sürecini etkilemekle kalmayıp; aynı zamanda İslam'ın değeri ve insanlığın ondan yararlanma boyutu konusunda da şüpheler doğurduğunu düşünmektedir.¹¹⁴ Düşünüre göre; Müslümanların tavırları ve sosyal bölünmüşlük, insanları kolaylıkla dinden soğutabilir. Zira günümüzde; ne Müslümanlar, ne de dinî liderleri diğer insanlara rehberlik edemez haldedir. Gazâlî'ye göre Müslümanlar; gerek da'vet stratejileri formüle etmede, gerekse dinî anlatma metodları geliştirmede, İslam'ın değerleri ve esaslarını yansıtan uygulamalar ortaya koymayı başaramamışlardır.¹¹⁵ Düşünüre göre İslam kültürü (*Takâfe*), dinî bilgi için bir temel ve ahlâkî katkı sağlama ve dolayısıyla insanların ilâhî mesajı taşıma yeteneğini şekillendirme yerine; aydınları tecrit ve inzivaya çekilmeye yöneltilmektedir.¹¹⁶ Gazâlî, geleneklerin büyük çoğunluğunun temelsiz ve kaynaklarının cahiliye devrinde bulunduğu görülmektedir.

Gazâlî, ayrıca toplanıp birleştiginde da'vet için ciddi engeller oluşturan bir dizi problemi daha ele almıştır. İlk problem olarak İslam tarihini incelemiş ve zayıf dinî uygulamaların da'vetin gelişimine önemli ölçüde engel olmasını tespit etmiştir. İkinci problem ise; dünya hayatı ile ahiret hayatı arasındaki çatışmadır ve bu anlaşmazlık da'vetin ölümcül kayıplar yaşamasına yol açmış ve sonunda iki büyük adaletsizliğe yol açmıştır : insanların hayata bağlılığını desteklemede veya anlamadaki başarısızlık ve ilâhî rehberliği anlama veya dinin emirlerine uymadaki başarısızlık. Üçüncüsü; Du'ât, *nesih** kavramını yanlış anlamaktadır. Gazâlî, neshi da'veti önemsizleştiren ve güzelliğine zarar veren olumsuz bir kavram olarak görmektedir. Dördüncüsü; Du'ât'ın önemsiz çatışmalarla meşgul olması hatta onları takıntı haline getirmesidir. Son problem ise; iyiliği, yeni entelektüel alanların keşfini teşvik edici, içte ve dışta da'vetin başarılarını, kazanımlarını veya yenilgilerini takip eden kurumların bulunmamasıdır.¹¹⁷

Gazâlî, entelektüel gelişme vurgusundan da anlaşılacağı üzere, da'vetin geliştirilmesi tartışmasını İslâmî eğitim çerçevesi içine oturtmaktadır. Da'vetin bozulan durumuna çare ve ayrıca İslam kültürünün da'vet anlayışını geliştirecek şekilde yayılmasında gelişme kaydetme yöntemi olarak, da'veti realitenin zaman-mekân unsurlarıyla harmanlamaktadır. Du'âtın problemlerine bulunacak çözüm, düşünüre göre bütün olarak toplumun genel şartlarında iyileşmeye katkı sağlayacaktır.

Du'ât Eleştirisi

Gazâlî'nin du'ât eleştirisi, belli bireylere veya gruplara yöneliktir. Düşünür yaygın ve genel problemlere ilişkin genel bir eleştiri geliştirmeyi başarmıştır. Eğer yaklaşımı ve tonu daha az kışkırtıcı ve daha çok yapıcı olsaydı, o zaman eleştirileri daha yararlı olabilirdi. Gazâlî'nin eleştirileri; mevcut da'vet söylemini oluşturması veya tartışmaya açması, da'vete ilişkin hukukî sorunların altını çizmesi, da'vet prensiplerini ortaya koyması ve bunların toplumda nasıl anlaşıldığı veya nasıl yorumlandığının gösterilmesini sağladığı için bir ölçüde başarılı olmuştur. Ancak Gazâlî, eleştirileri ortaya koyduğu halde problemlere çözüm getirmemekte; birliği, nesnellığı ve tutarlılığı yansıtan herhangi bir sistematik metodolojiye götürmemektedir. Sadece, modern da'vetin hastalıklarına

[*] neshi : İslam hukukunun (Şeriat) bir hükmünün daha sonra gelen bir dinî hükümle ortadan kaldırılması (E.N.)

çare bulmak için sistematik ve yoğun bir tedavi çabasına ihtiyaç bulunduğunu, ortaya koymaktadır.

Gazâlî'nin ideal du'ât imajı, bir dizi eleştirel soruyu gündeme getirmektedir. Birincisi; "du'ât", (yani İslam'a davet eden kişiler) geleneği modernite ile birleştiren, becerilerini da'vetin sosyo-ekonomik ve kültürel boyutlarını anlayarak kullanan kişiler olarak görünmektedir. Eğer durum bu şekildeyse, bundan sonraki yapılacak tartışmaların; disiplinlerin birleştirilmesi sürecine ve da'vet bakış açısından hem İslâmî hem de modern bilgiye yaklaşımda benimsenecek metodun ne olması gerektiğine odaklanması gerekmektedir. Düşününün du'âtın eğitim standartlarına vurgusu, da'vet görevini üstlenenlerin istenilen bu becerileri kazanmaları konusunda, hangi tür İslâmî eğitim kurumlarının onlara yardımcı olabileceği sorusunu akıllara getirmektedir. Bu soru da; yine bu eğitimdeki bakış açısı, müfredat ve personelin nasıl olacağı hakkında yeni soruları doğurmaktadır. Açıkçası Gazâlî'nin ortaya koyduğu problemlerin nasıl çözüleceği konusuna yoğunlaşmaması; onun yalnızca genel düzeyde da'vet ve du'ât sorununu gündeme getirmekle ilgilendiğini, uygulamaya yönelik herhangi bir ayrıntılı da'vet programı geliştirmeyi önemsemediğini göstermektedir.

Dördüncü Bölüm

Gazâlî'nin

Da'vet Metodolojisine Bakış Açısı

Gazâlî'nin da'vet metodolojisi, bu bölümün ana konusunu oluşturmaktadır. İlk olarak Gazâlî'nin da'vete yaklaşımı ve da'vetin önceliklerine ilişkin anlayışı; ve ayrıca İslam'a davet eden kişilerin, da'veti idrak edip kabul edecek kişilerle (yani da'vetin muhatapları ile) ve dinî tebliğ ile olan ilişkileri ele alınmaktadır. İkinci olarak, da'vetin İslam hukuku ile ilişkisi değerlendirilmektedir. Ele alınan üçüncü konu ise da'vet ve kadın ilişkisidir. Gazâlî burada, kadınların sosyal ve siyasal hayata katılımını meşrulaştıran bir çerçeve geliştirmek için kadınlara dair birçok hukukî sorunu yeniden yorumlamakta ve yalnızca erkeklerin değil, kadınların da da'vet ve İslâmî reforma olumlu katkı yapabileceği görüşünü desteklemektedir.

Da'vete Yaklaşım Tarzı

Da'vete yaklaşım tarzı; du'âtın bilgi ve deneyimini, dini tebliğ dönüştüren şeyin kendisidir. Bu yaklaşım tarzı; aynı zamanda da'vetin önceliklerini, du'âtın ilgi göstermesi gereken alanları ve da'vetin toplum açısından sonuçlarını yansıtmaktadır. Gazâlî'ye göre, davet görevini üstlenenler; kendi inandıkları esasların Kur'ân'ın metodolojisine uyduğunu ortaya koymalıdır.¹¹⁸ Kur'ân; Yaraticıyı ve O'nun esmâ ve sıfatlarını tanıtırken özgün bir biçime bağlı kalmaktadır. Düşünürü göre da'vet, dinî hakikatlerin dürüst bir tercümesi ve İslam'ın iman esasları ve kanunlarının gerçek bir yorumudur.¹¹⁹ Gazâlî'ye göre da'vet; özünde tâlî (ikincil) hukukî (fıkhî) hükümler yerine, Allah'ın birliğinin (*tevhid*) açıklanmasıyla ilgilidir ve bu açıklama iyiliğe götürür; insanları farz olan dini yükümlülükler etrafında birleştirir.¹²⁰

Bununla beraber, Gazâlî, da'vet yaklaşımına ilişkin hukukî farklılıkların etkisi konusunda aşırı meşgul olmuş gibi görünmektedir. Da'veti fikhî farklılıkların pençesinden kurtarmak için, "İslam hukukunda af" adını verdiği bir yöntemi önermektedir. Gazâlî'nin bu konuya ilgi göstermesi, onun da'vette hukukun doğru anlaşılması ve uygulanması kaygısını pekiştirmektedir. Düşünüğe göre, da'vet görevini üstlenenler; İslam'ı ikinci derecede önemli olan fikhî hükümlerin ve teolojik tartışmaların bir gözden geçirmesi olarak sunduklarında, İslam toplumunu zayıflatmakta veya yanlış yönlendirmektedir.¹²¹

Gazâlî geleneksel dinî vaaz biçimi yani Cuma hutbelerinin yanısıra, da'vet bilgilendirmesi (*el-i'lâmü'l da'avi*) adını verdiği bir yöntem önermektedir. Bu yöntem; ilâhî mesajın dürüstçe aktarılmasını, hakikatin yayılmasını ve insanlığın refahının desteklenmesini amaçlamaktadır.¹²² Üstelik Gazâlî, da'vete yaklaşımda bu modern tebliğ yönteminin uygulanmasının etkisi ile daha fazla ilgili gibi görünmektedir. Eserlerinde da'vet, vaaz ve profesyonel kariyer arasında koyduğu farklar; bazı Müslümanların da'veti yalnızca İslam'ı tebliğ etmek, belli bir tarzda giyinmek veya komşu köye günlük ziyaretler yapmakla sınırlı görmelerine yol açmıştır. Bu algı; toplumdaki, eğitimden ve akademik çalışmalardan kopuşa neden olmuştur.

Gazâlî, da'vet çerçevesi olarak Kur'ân'ı esas almak veya da'vetin hukukun kurallarına uyumunu incelemek suretiyle ; da'vete etkin bir İslâmî yaklaşımı anlamak ve uygulamakla samimi bir şekilde ilgilendiğini göstermiştir. Onun da'vet yaklaşımı vahyin şartları ve etkilerini içermekle birlikte, yalnızca bir dizi teorik varsayımdan ibaret değildir; aksine daha çok du'âtın ahlâkî karakterinin güçlendirilmesiyle ilgilidir. Bu ahlâkî özelliklerden yoksunluk, da'veti başarısız kılmakta ve da'vetin muhatabı olan insanlar arasında kuşku yaratarak yayılmasına yol açmaktadır. Gazâlî'ye göre, da'vete yaklaşım du'âtın kişisel karakteriyle iç içe geçer ve böylelikle daha doğru ve etkin bir din anlayışını ortaya çıkarır.

Da'vetin Hukukî Metodolojisi (*Fikhü'l- Da'vet*)

Gazâlî hem da'vete, hem de hukuka ilişkin bağımsız bir akıl yürütme uygulamıştır. Araştırma yaptığı ilk alan da'vet konusu ve da'vetin nasıl anlaşılması, yaklaşılması ve uygulanması gerektiğine ilişkindir. İkincisi ise; hukuk konusu ve İslam hukuku hükümler-

rinin, da'vetin üstün yararına olacak şekilde nasıl yorumlanması ve nasıl uygulanması gerektiğine ilişkindir. Gazâlî, da'vetin hedeflerine uymak ve bu hedefleri sürdürmek gerektiğini vurgulamaktadır. Bu nedenden dolayı, da'vet konusunda hem hukukçu hem de teorisyen rollerini üstlenmek zorundaydı.

Gazâlî daha sonra İslam hukukunu yeniden gözden geçirerek, ona göre da'vete engel olan ve onun da'vet modelini olumsuz etkileyen ağır sorunları çözmeye yönelmiştir. Bu durum onun da'vete ilişkin hukuk araştırmalarının yalnızca basit ve pratik bir yöntemi olduğunu, da'vet düşüncesinin sistematik bir metodolojisinin geliştirilmesiyle pek ilgilenmediğini göstermektedir. Birçok hukukî tercihte bu durum görülmektedir. Bu tercihlerde, hukukun tutarlı bir uygulaması veya da'vet ile nasıl bütünleştirileceği konusunda sistematik bir metodoloji ortaya konulmasında başarısız olmuştur.

Gazâlî'nin ilgi odağında; İslam hukukunun İslam'a da'vete hizmet etmesi, hukukî hükümlerin gayrimüslimleri İslam'dan uzaklaştırmaması, günah işleyenleri de rehberlikten yararlanmaktan kaçırmayacak tarzda uygulanmasının sağlanması yer almaktadır. Gazâlî hukuk ile da'vet arasındaki ilişki için geniş bir çerçeve kurmakta, ancak daima da'vetin üstün çıkarlarını önde tutmaktadır. Örneğin; müziğin yasaklanmasına ilişkin fikhî (hukukî) hükmün, da'vete engel olmaması gerektiğine inanarak, bu hükmü tartışmaktadır. Da'vet sürecinde, özellikle Batılılarla müzik veya kadının yüzünün örtülmesi gibi konuların gündeme getirilmemesi gerektiği düşüncesindedir. Gazâlî'nin da'vete ilişkin hukuk metodolojisi, yine de Batılı toplumların Müslümanların uygulamaları karşısındaki tepkilerine çok önem verdiğini; da'vetin yararını koruma amacını ve tebliğ yapılan toplumlardan olumlu karşılık görme hayalini yansıtmaktadır. Bu karşılık bulma amacı, düşünürün çok sayıda zayıf* hadisi de sahiplenmesine yol açmıştır.

Yine de Gazâlî'nin çalışmaları, hem içeriden hem de dışarıdan da'veti etkileyen çağdaş ve güncel problemlerin üzerine cesaretle gidip, bunların keşfedilmesini ortaya koymaktadır. Gazâlî'nin çabalarının henüz emekleme aşamasında olmasına rağmen, da'vetin hukukla ilişkilendirilmesi konusunda o zamana kadar egemen olan derin sessizliği nihayet bozduğunu; ve ayrıca düşü-

[*] zayıf hadis : Sahih sayılması için gerekli şartlardan birini taşımayan, bu nedenle kuşkulu sayılan hadis (E.N.)

nürün da'vet, hukuk ve İslam'ın ilerlemesi konularında modern bir söylemin temellerini attığı sonucu çıkarılabilir.

Düşünür, özellikle Batı toplumlarındaki da'vet olgusuyla ilişkili kültürel ve dinî yansımaları ve oluşumlara; ve ayrıca İslam toplumlarının genel olarak da insanlıkla ilişkisi realitesine gerekli özenin gösterilmesini, tüm Müslümanlara tavsiye eden yeni bir analiz yönteminin planını hazırlamıştır.

Kadınlar ve Da'vet

Gazâlî, kadınlara ilişkin teorik varsayımların bazılarını yeniden ele almıştır. Çünkü tamamı İslam adına yapılmış zararlı kültürel algılar ve gelenekler, onların konumlarını ve yaptıkları katkılarını olumsuz yönde etkilemekteydi. Gazâlî; dinî yoruma yayılan kültürel sızmaları, kadın sorununa yaklaşımlarında da'vet görevini üstlenenlerin başarısızlıklarını ve kadınlara ilişkin çeşitli konulardaki hukukî bakış açılarının yeniden değerlendirilmesi gerektiğini sıklıkla ele almıştır. Düşünüğe göre; kadın konusunun gerçek bir şekilde anlaşılması, kadınların modern toplumlara katkılarının sağlanması için gerekli olan uygun bir yaklaşımı mümkün kılacaktır.

Gazâlî, Kur'ân'ın kadınlarla ilgili öğretilerinin, tamamen göz ardı edildiğini savunmaktadır. Kadınlar, miras paylarını nadiren tam olarak almakta ve evlilik konusunda da görüşlerine neredeyse hiç başvurulmamaktadır.¹²³ Ayrıca eğitimsiz dindar insanlar tarafından aşağılanmakta ve cahil bırakılmaktadır. Bunun bir sonucu olarak, kadınlar hayattaki dinî görevlerini ve sorumluluklarını unutmuşlardır.¹²⁴ Gazâlî'ye göre, bu gibi sosyal ve kültürel gelenekler, kadınların statülerinin düşmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuş; örneğin kadınların ekonomik haklarından yoksun bırakılmalarına yol açmıştır.¹²⁵ Üstelik bu insan üretimi gelenekler ve algılar, kadınların topluma katkılarını engellemiş; onları hem hayatta hem de dinde etkisiz hale getirmiştir. Böylelikle cehalet karanlığının sürdürülmesi, İslam esaslarının ihlali sonucunu doğurmuş; ve kadınların ve dolayısıyla bütün ümmetin eğitiminde gerilemeye neden olunmuştur. Gazâlî'ye göre, bu gelenekler kadınların konumlarını zayıflatarak erkeklerin statülerini yükseltmiş, kadınları fiziksel zevk alanı ile sınırlamıştır. Kadınların ahlâkî durumuna ise yalnızca şeref ve namus gözlüğüyle bakılmış; böylece genç erkeklerin günahlarına gençlik hatası olarak bakılırken,

kadınların hataları ise sonuçları çok ağır bir utanç kaynağı olarak görülmüştür.

Gazâlî'nin stratejisi, kadınların durumuna ilişkin yeni hukukî yorumlar oluşturmaktı. Örneğin; yetkin İslâmî kaynaklarda, kadınların yüzlerini örtmelerine ilişkin kesin bir hüküm bulunmadığını savunmuştur. Gazâlî kadınların haklı statüsünü yeniden kazandırmak için; kadınların potansiyel ve kapasitelerini ortaya çıkaracağına ve yeni bir anlayış üreteceğine inandığı çeşitli yorumları göz önünde bulundurmuştur.

Sonuç

Gazâlî, geniş bir İslâmî değişim çeşitliliği ve yelpazesi içinde, modern bir da'vet modeli geliştirmek için çalışmıştır. Onun modelinde, du'ât (İslam'a da'vet görevini üstlenenler) sadece soyut dinî öğretiler ve ahlâkın tebliğcileri değil, aynı zamanda olumlu değişimin özneleridir. Üstelik da'vet, artık yalnızca belirli bir mezhebe ait du'âtın görevi olarak değil, aksine sosyal ve kolektif bir sorumluluk olarak görölmektedir. Amacı ise yalnızca dinî hayatın genişletilmesi ile sınırlı olmayıp, aynı zamanda İslam toplumunun ekonomik standartlarını da yükseltmeyi kapsamaktadır. Üstelik da'vetin kadrosunda yalnızca vaizler, müftüler ve din âlimleri değil, sosyal ve evrensel değişime katkıda bulunan herkesin yer alması gerekir. Bu görevin Tebliğ Cemaati, Sûfiler ve Selefiler* gibi grupların geleneksel alanını aşıp, herkesi kapsaması şarttır.

Gazâlî'ye göre, da'vet yalnızca dini tebliğ etme sorumluluğunu ifade etmez; aynı zamanda entelektüel değişim ve ahlâkî dönüşüm sürecini de yansıtır. Böyle bir süreç açık ve bütüncüldür; çeşitliliği kucaklar ve dinle toplum arasındaki temas noktalarını içerir. Düşünür da'vetin bu çok yönlü yapısını dikkate alarak; kültürel ve coğrafî sınırları aşan, dinî geleneklerin taze ve akılcı bir anlayışını benimseyen, çağdaş da'vet hareketleri ve gruplarının katkılarından bağımsız, yeni bir faaliyet bağlamı aramaktadır. Gazâlî'nin da'vet modeli, da'vete elverişli bir atmosfer yaratmak amacıyla sürekli olarak İslâmî değişim konusuyla ilgilenir. Da'vetin evrensel karakteri, İslam dininin farklı bireyler ve milletlere tebliğini ve tanıtılmasını gerektirmektedir. Düşünürün modeli, özellikle Batı toplumu ile iletişim, anlayış ve etkileşim köprüleri kurmayı ve aynı zamanda İslam toplumlarının kendi içlerindeki evrensel iletişim kanallarını geliştirmeyi amaçlamaktadır.

[*] Selefiler : İtikadî konularda Kur'an ve Sünnetin lafzına bağlı olan ve te'vili kabul etmeyen, belli bir grupla sınırlı olmayıp, bu anlayışta olan bir çok âlimi ve takipçilerini kapsayan ekol (E.N.)

Gazâlî'nin da'vet modeli, bir orta yolu desteklemektedir. Gerçekten de da'vet ve İslâmî reform konusundaki söylemlerin durumunu, Gazâlî'nin çok üstün, yapıcı ve kapsamlı katkıları olmaksızın düşünmek güçtür.

Eğitimin önemi konusunda benimsediği güçlü duruş, hür topluma atfettiği önemli sorumluluk, yoksullar için saygın bir yaşam standardını desteklemesi, herkes için talep ettiği kişisel ve ahlaki mükemmellik özellikleri, eğitimci ve eleştirel bir aydın olarak şefkatli ve tutkulu rolü gibi bütün bu özellikleri sayesinde Gazâlî; ününün hem hayattayken hem de sonraki kuşaklar boyunca, yüzyılın en önemli entelektüel Müslüman düşünürü ve reformcusu olarak sürmesini sağlamış ve sağlayacaktır.

SONNOTLAR

- 1 İshak Ferhan, "Kalimah Jamiyyat al-Dirâsât wa al-Buhûth al-İslâmiyyah", *El-Ata'ülFikrî Li'l-Şeyh el-Gazâlî*, s.20.
- 2 Muhammed İmarah, *El-Şeyh Muhammed el-Gazâlî ve'l-Mevkî'ül-Fikrî ve'l-Me'ârikü'l-Fikriyye* (Kahire: Dârü's-Selâm Li'l-Tibâ'ah ve'l-Neşr ve'l-Tevzî, 2009), s.29.
- 3 Muhammed Gazâlî, *Cur'ât Cedîdeh, mine'l-Hakk el-Murr* (Acı Hakkatten Yeni Dozlar) (Giza, Mısır: Nahdat Mısır li'l Tibâ'ah ve'l-Neşr ve'l Tevzî, 2004), cilt 6, s.44.
- 4 Muhammed Gazâlî, "Kıssat Hayât'üş-Şeyh" (Gazâlî'nin Hayatından Alıntılar: Bir Yaşam Öyküsü) *İslâmiyyetü'l-Ma'rifet*, 7 (1997), s.155.
- 5 Muhammed Gazâlî, *Ta'ammülât fîd-dîn ve'l-Hayât (Din ve Hayata Dair Düşünceler)*, (Giza: Nahdat Mısır li'l-Tibâ'ah ve'l-Neşr ve'l-Tevzî), s.44-46.
- 6 Ahmed Assal, "El-Cevânibü'n-Nesiyyah ve'l-Kulukiyyeh", *El-Ata'ülFikrî Li'l-Şeyh el-Gazâlî*, s.28.
- 7 Gazâlî, *El-İslâm ve Avdâ'una el-İktisâdiyyeh (İslam ve Ekonomik Durumumuz)*, (Şam: Dâr el-Kelam, 2000), s.62.
- 8 Mesud Fallusi, *Eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî Ghushn Bâsik fî Şecere-tü'l-Hulûd (Şeyh Muhammed Gazâlî, Ebediyat Ağacının Yüce Bir Dalı)*, (Kahire: Mektebet Vehbeh, 2003), s.24.
- 9 Fallusi, a.g.e., s.28.
- 10 Bakınız: Gazâlî, "Kıssat Hayât", s.158.
- 11 A.g.e., s.159.
- 12 A.g.e., s.168-169.
- 13 Gazâlî, *Ta'ammülât*, s.113.
- 14 Gazâlî, *Keyfe Nehamü'l-İslâm? (İslam'ı Anlamak)*, (Şam: Dârü'l-Kelam, 2000), s.28.
- 15 A.g.e., s.30.
- 16 A.g.e., s.32.
- 17 Gazâlî, *Min Makâmâtü'ş-Şeyhü'l-Gazâlî (Şeyh Gazâlî'nin Makaleleri)*, (Giza: Nahdat Mısır li'l-Tibâ'ah ve'l-Neşr ve'l-Tevzî), cilt 2, s.110.
- 18 Gazâlî, *Seyhat Tezhîr min Du'ât et-Tensîr*, 1. Baskı (Şam: Dârü'l-Kelâm, 2000), s.33.
- 19 Gazâlî, *El-İslâm ve'l-İstimdâd es-Siyâsî*, (Şam: Dârü'l-Kelâm, 2003), s.207.
- 20 Gazâlî, *Kazâifü'l-Hakk*, (Şam: Dârü's-Selâm, 2002) s.81; *Düstârü'l-Vihdahü't-Takâfiyyeh*, s.9.

- 21 Muhammed İmarah, *El-Şeyh Muhammed el-Gazâlî ve'l-Mevkî'ül-Fikrî ve'l-Me'ârikü'l-Fikriyye* (Muhammed Gazâlî'nin Entelektüel Konumu ve Entelektüel Tartışmalar) (Mısır: El-Hay'atü'l-Mısriyye el-Amamah li'l-Kitâb, 1992), s.31.
- 22 Bakınız: Karadâvî, *Eş-Şeyhü'l Gazâlî kemâ Arefitüh, Rihlet Nisf Karn (Benim Tanıdığım Şeyh Gazâlî, Yarım Yüzyıllık Yolculuk)* (El-Mensûrah, Mısır: Dârü'l-Vefâ li'l-Tibâ'ah 1995), s.31.
- 23 Gazâlî, "Kıssat Hayât", s.197.
- 24 El-Assal, "El-Cevânibü'l-Fikriyye", *El-Ata'ülFikrî Li'l-Şeyh el-Gazâlî*, s.54.
- 25 Bkz: Said Havva, *Fî Âfâkü't-Te'âlîm*, (Beyrut: The Holy Qur'an Publishing H.1980, s.168-173.
- 26 Gazâlî, *Düstûrü'l-Vihdah*, s.236-237.
- 27 Gazâlî, *Ed-Da'vah el-İslâmiyyeh Tektakbil Karnahâ el-Hâmis Eşher* (Şam: Dârü'l-Kelam, 2001)s.68-92.
- 28 Gazâlî, *El-Hakkü'l-Murr*, cilt 3, s.3.
- 29 Halim Üveys, *Eş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî, Târîkhühü ve Cuhuduhu ve Ârâ'ühü*, s.10-11.
- 30 Gazâlî, *Ta'ammülât*, s.209.
- 31 Gazâlî, *Min Me'âlimü'l-Hakk fî Kifâhinâ el-İslâmî el-Hadîs (Günümüzün İslami Mücadelesinden Levhalar)* (Giza, Mısır: Nahdat Mısır li'l-Tibâ'ah ve'n-Neşr ve'l-Tevzî,2003), s.95-96,
- 32 Gazâlî, *Min Hunâ Na'lam (Buradan Biliyorum)*, (Giza: Dâr Nahdat Mısır li'l-Tibâ'ah ve'n-Neşr ve'l-Tevzî, 2003), s.92.cilt 3, s.90.
- 33 Gazâlî, *Ma'a Allâh: Dirâsâût fî'l-Da'vah ve'l-Du'ât (Allah'ın Huzurunda: Da'vet ve DâiyeLer Araştırması)*, (Şam: Dâr'ül-Kelâm, 2003), s.92.
- 34 Gazâlî, *Min Makâlât*, cilt 3, s.81.
- 35 A.g.e.
- 36 Gazâlî, *Ma'a Allah*, s.18-19.
- 37 Gazâlî, *Kazâ'ifü'l-Hakk*, s.81.
- 38 Gazâlî, *Rekâ'izü'l-İmân*, s.23.
- 39 Gazâlî, *sırr Ta'ahhürü'l-Arab ve'l-Müslimîn (Araplar ve Müslümanların Geri Kalmışlığının Nedenleri)*, (Şam: Dârü'l-Kelâm, 2000), s.35.
- 40 Gazâlî, *Hakikatü'l-Kavmiyyetü'llarabiyyeh (Arap Milliyetçiliği Realiyesi)*, (Giza: Nahdat Mısır li'l-Tibâ'ah ve'n-Neşr ve'l Tevzî, 2005), s.49.
- 41 Gazâlî, *Min Ma'âlimü'l-Hakk*, s.148.
- 42 Gazâlî, *El-Da'vah el-islâmiyyeh Testakbil*, s.7.
- 43 Gazâlî, *Ma'a Allah*, s.52.
- 44 A.g.e., s.157.

- 45 Gazâli, İlel ve Adviyeh (Hastalıklar ve Çareleri) (Şam: Dâr el-Kelâm, 2003) s.250.
- 46 A.g.e.
- 47 Gazâli, *Ma'a Allah*, s.171.
- 48 A.g.e.
- 49 Gazâli, *Hukûkû'l-İnsân beyne Te'âlimü'l-İslâm ve İ'lan Hay'atü'l-Umam (İslam Esasları ve Birleşmiş Milletler Bildirgesi Arasında İnsan Hakları)*(Giza: Nahdat Mısır li Tibâ'ah ve'n-Neşr!,2004), s.218.
- 50 Gazâli, *Min Makâlât*, cilt 3, s.90.
- 51 A.g.e., cilt 1, s.63.
- 52 Gazâli, *Ceddid Hayâtaka* (Şam: Dâr el-Kelâm, 2004), s.59.
- 53 Gazâli, İlel ve Adviyeh, s.121.
- 54 Gazâli, *Cur'ât Cedîde*, cilt 5, s.51.
- 55 Gazâli, *Min Makâlât*, cilt 1, s.50.
- 56 Gazâli, *Keyfe Nehamü'l-İslâm?*, s.42.
- 57 Gazâli, *Cur'ât Cedîde*, cilt 5, s.51.
- 58 Gazâli, *Min Makâlât*, cilt 1, s.63.
- 59 Gazâli, İlel ve Adviyeh, s.59.
- 60 Gazâli, *Ceddid Hayâtaka*, s.8.
- 61 Gazâli, *Mi'at Sû'âl (Yüz Soru)* (Kahire: Dâr el-Mukattam li'n-Neşr ve'l Tevzî, 2004), s.139.
- 62 Gazâli, *Zelâm mine'l-Garb* (Şam: Dâr el-Kelâm, 1999), s.39.
- 63 Gazâli, *Rekâ'izü'l-İmân beynel Akl ve'l-Kalb (Akıl ve Kalp Arasında İmanın Temelleri)*, s.82.
- 64 Gazâli, İlel ve Adviyeh, s.120.
- 65 Gazâli, *El-Gazv el-Zekâfi*, s.18.
- 66 Gazâli, *El-Da'vetû'l-İslâmiyyeh*, s.168.
- 67 Gazâli, *Sırr Te'akkür*, s.148.
- 68 Gazâli, İlel ve Adviyeh, s.237.
- 69 Gazâli, *Sırr Te'akkür*, s.94-95.
- 70 Gazâli, *El-Da'vetû'l-İslâmiyyeh*, s.145-174.
- 71 Gazâli, *Humûm Dâ'iye (Dâiyelerin Kaygıları)* (Şam: Dâr el-Kelâm, 2000) s.3.
- 72 Gazâli, *el-Mehâvirü'l-Hemseh li'l-Kur'ân-ı Kerîm (Kur'ân-ı Kerîm'deki Beş Tema)* (Şam: Dâr el-Kelâm, 2000) s.57.
- 73 Gazâli, *Keyfe Nehamü'l-İslâm?*, s.15.
- 74 Gazâli, *El-İslâm ve Evdâunâ el-İktisâdiyye (İslam ve Ekonomik Durumumuz)*, (Şam: Dârü'l-Kelam, 2000), s.91-92.

- 75 Gazâlî, *Akîdetü'l-İslâm (İslam Esasları)*,(Dârü'l-Kelam, 1999), s.13.
- 76 Gazâlî, *Min Makâlât*, cilt 1, s.63.
- 77 A.g.e., cilt 2, s.147.
- 78 Gazâlî, *El-İslâm ve Avdâ'una*, s.61.
- 79 Gazâlî, *Humûm Dâ'îye*, s.129.
- 80 Gazâlî, *Sırr Te'akkür*, s.89.
- 81 Gazâlî, *İlel ve Adviyeh*, s.120.
- 82 Gazâlî, *Sırr Te'akkür*, s.33.
- 83 A.g.e., s.32.
- 84 Gazâlî, *El-İslâm ve'l-İstibdâd-ı Siyâsî*, s.92.
- 85 Gazâlî, *Kazâ'ifü'l-Hakk*, s.235.
- 86 Gazâlî, *El-İslâm ve'l-İstibdâd-ı Siyâsî*, s.87.
- 87 Gazâlî, *Müktakbelü'l-Da'vet (Da'vetin Geleceği)*, (Kahire: Dâr eş-Şürûk, 1997), s.15.
- 88 Gazâlî, *El-Sünnetü'n-Nebeviyyeh beyne Ehli- fıkıh ve- Ehl-i Hadis (Fıkıhçılar ve Muhaddisler Arasında Hz. Peygamberin Sünneti)*, (Kahire: Dâr eş-Şürûk, 2001), s.74-75.
- 89 Gazâlî, *Mi'at Sû'âl*, s.296.
- 90 Gazâlî, *Zelâm mine'l-Garb*, s.89.
- 91 Gazâlî, *Mi'at Sû'âl*, s.296.
- 92 Gazâlî, *Hâzâ Dînünâ (İşte Bizim Dinimiz)*,(Dârü'l-Kelam, 1999), s.55.
- 93 Gazâlî, *Hukûkü'l-İnsân*, s.14.
- 94 Gazâlî, *El-Sünnetü'n-Nebeviyyeh*,s.129-130.
- 95 Gazâlî, *Hasâdü'l-Gurûr (Gururun Hasadı)*,(Şam: Dârü'l-Kelam, 2003), s.107.
- 96 Gazâlî, *Ma'a Allah*, s.186.
- 97 Gazâlî, *Min Hunâ Na'lem*, s.95.
- 98 Gazâlî, *El-Da'vetü'l-İslâmiyyeh*, s.144.
- 99 Gazâlî, *Sırr Te'akkür*, s.40.
- 100 Gazâlî, *Cihâdü'l-Da'va beyne Aczü'l-Dahil ve Keydü'l-Hâric (İçimizdeki Kusurlar ve Hariçteki Husumet Arasında Da'vet Mücadelesi)*,(- Beyrut: Dârü'ş-Şamiyye, 1999), s.64.
- 101 Gazâlî, *Müşkilât fî Tarîkü'l-Hayâtü'l-İslâmiyyeh (İslami Hayat Yolundaki Problemler)*, (Kahire: Nahdat Mısır li'l-Tibâ'ah ve'L-Neşr ve't-Tevzî, s.2003), s.137.
- 102 Gazâlî, *Hasâdü'l-Gurûr*, s.21.
- 103 Gazâlî, *Min Makâlât*, cilt 3, s.165.
- 104 Gazâlî, *Ma'a Allah*, s.193.

- 105 A.g.e., s.216-217.
 106 A.g.e., s.215.
 107 Gazâlî, *Müşkilâ*, s.117.
 108 Gazâlî, *Sırr Te'akkür*, s.95.
 109 Gazâlî, *Min Makâlât*, cilt 3, s.28.
 110 A.g.e., s.100.
 111 Gazâlî, *Müstakbelü'l-İslâm*, s.163-164.
 112 Gazâlî, *Keyfe Nehamü'l-İslâm?*, s.79-80.
 113 Gazâlî, *Rekâ'izü'l-İmân*, s.28.
 114 Gazâlî, *Humûm Dâ'iyе*, s.3.
 115 Gazâlî, *Keyfe Nehamü'l-İslâm?*, s.25.
 116 Gazâlî, *Min Makâlât*, cilt 2, s.1.
 117 Gazâlî, *El-Da'vetü'l-İslâmiyyeh*, s.90.
 118 Gazâlî, *Humûm Dâ'iyе*, s.129.
 119 Gazâlî, *Kazâ'ifü'l-Hakk*, s.168.
 120 Gazâlî, *Turâthunâ el-Fikrî fi Mizânüş-Şer ve'l_Akl (Akıl ve Vahiy Bakış Açısından Entelektüel Mirasımız)*, (Kahire: Dâr eş-Şurûk, 2003), s.175.
 121 Gazâlî, *El-Da'vah el-islâmiyyeh Testakbil*, s.147.
 122 A.g.e., s.179.
 123 Gazâlî, *El-Sünnetü'n-Nebeviyyeh*, s.54.
 124 Gazâlî, *El-İslâm ve't-Tâtâtü'L-Mu'atallah*, s.96.
 125 Gazâlî, *Düstûrü'l-Vihdah*, s.169.

Yazar

Benaouda Bensaïd Cezayir Konstantin'de bulunan Emir Abdülkadir Üniversitesi'nde İslâmî araştırmalar alanında üniversite eğitimi aldıktan sonra, Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi'nde Vahye Dayalı İslâmî İlimler alanında yüksek lisans yapmış ve Kanada McGill Üniversitesi'nde İslâmî araştırmalar alanında doktoraasını tamamlamıştır. Halen Suudi Arabistan, Cidde'de bulunan Effat Üniversitesi, Sanat ve Bilim Koleji'nde görev yapmaktadır.

IIIT Özet Kitaplar Serisi

IIIT Özet Kitaplar Serisi, okuyucuya orijinal eserin içeriğine ilişkin ana fikri sunmak için tasarlanmış, Enstitü'nün temel yayınlarının kısaltılmış nüshalarından oluşan önemli bir seridir. Kısa, okunması kolay ve zamandan tasarruf sağlayan bir formatta hazırlanan rehber niteliğindeki bu özet metinler; asıl yayının dikkat ve özenle hazırlanmış genel bir çerçevesini sunmakta ve okurları asıl yayını daha yakından keşfetmeye teşvik etmesi umulmaktadır.

Muhammed Gazâlî (1917-1996), insanları İslam'a davet etme görevine tutkulu derecede bağlılığı olan bir alimdi. Bu bağlılık çerçevesinde, Müslümanlar hakkındaki çok sert eleştirilerini yine Müslümanların dikkatine sunmaktadır. Bu eleştirilerinin nedeni yalnızca, Müslümanların İslam'ı en iyi ve en akla yatkın din olarak sunmayı yaygın bir şekilde başaramamaları değildir; aynı zamanda Kur'ân'ın manevî prensiplerine ve Hz. Muhammed tarafından konulan en yüksek standartlara ihanet etmeleridir.

Allah'ın ve İnsanlığın Hizmetinde – Şeyh Muhammed Gazâlî'nin Mirası adlı bu eserde, Gazâlî'nin du'ât (İslam'a davet edenler) eleştirisinin ve da'vet (İslam'a davet) uygulamasının kendi analizine yer verilmektedir. Yazar Benaouda Bensaid, bu kitapta ayrıca Gazâlî'nin da'vet metodolojisini, onun önerdiği çeşitli çözümleri ve bakış açısına ilişkin hukukî cevapları incelemektedir. Gazâlî'nin düşüncelerinin evrimi ile birlikte onu etkileyen insanlar ve faktörler, incelemenin ana unsurlarıdır. Gerçekten de da'vet ve İslâmî reform konusundaki söylemlerin durumunun, Gazâlî'nin muazzam ve kapsamlı katkıları olmaksızın ne durumlarda olabileceğini düşünmek güçtür. Eğitimin önemi konusunda benimsediği güçlü duruş, hür topluma atfettiği önemli sorumluluk, yoksullar için saygın bir yaşam standardını desteklemesi, herkes için talep ettiği kişisel ve ahlaki mükemmellik özellikleri, eğitimci ve eleştirel bir aydın olarak şefkatli ve tutkulu rolü gibi bütün bu özellikleri sayesinde Gazâlî; ününün hem hayattayken hem de sonraki kuşaklar boyunca, yüzyılın en önemli entelektüel Müslüman düşünürü ve reformcusu olarak sürmesini sağlamış ve sağlayacaktır. Onun mirası, bir ömür süren hizmetlerine dayanmaktadır.

